

Osmanlı Devleti'nin İlk Şeyhülislâmı Molla Fenârî ve Fusûlü'l-Bedâyi' fi Usûli's-Şerâyi' Adlı Eseri Üzerine Metodolojik Bir İnceleme *

Şevket TOPAL **

Mehmet Musa ŞİRİN ***

Atıf/Cite as: Topal, Şevket-Şirin, Mehmet Musa. "Osmanlı Devleti'nin İlk Şeyhülislâmı Molla Fenârî ve Fusûlü'l-Bedâyi' fi Usûli's-Şerâyi' Adlı Eseri Üzerine Metodolojik Bir İnceleme". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2022), 188-214.

Öz: Osmanlı Devleti'ni oluşturan dinî, ahlakî, sosyal ve kültürel değerler önemli ölçüde Sünnî itikadına, Hanefî fıkına ve tasavvufî ahlaka dayanır. Osmanlı sultanlarının da desteklediği bu düşünceyi temsil eden ulemâ, devletin kuruluşundan itibaren Sünnî, Hanefî, tasavvufî geleneği geliştirmek ve yaymak için faaliyette bulunmuş ve kitaplar yazmışlardır. Orhan Gazi'nin kurduğu İznik Medresesi ve bu medreseye tayin edilen başta Dâvûd-i Kayserî olmak üzere Alâeddîn Esved, Kutbüddîn-i İznikî, Molla Hüsrev, Zenbilli Ali Cemâlî ve bu medresede tahsil görmüş Kara Hoca'nın (Alâeddîn Esved) öğrencisi Molla Fenârî bu düşünceyi yerleştirmede önemli rol oynamışlardır. Molla Fenârî Osmanlı Devleti'nde müderrislik, kadılık ve şeyhülislâmlık gibi önemli görevleri îfâ etmenin yanında aklî ve naklî ilimlerde zirve bir şahsiyet olması sebebiyle hemen her ilim dalında eserler vermiştir. O, metafizik tefekkürde naklî ve aklî bilgiyi irfânî bir düzeyde sentezleyerek buluşturan bir ilim adamıdır. Bu makalede Molla Fenârî ve onun *Fusûlü'l-bedâyi' fi usûli's-şerâyi'* adlı Hanefî fıkıh usulü eseri metodolojik açıdan ele alınacaktır. Böylece Osmanlı'nın ilk dönem fıkıh usulü düşüncesinin tarihî seyrini gözlemleme imkânı doğacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Hukuku, Hanefî fıkıh usulü, Molla Fenârî, *Fusûlü'l-Bedâyi' fi Usûli's-Şerâyi'*, Sünnî, Hanefî, Şeyhülislâm

* Bu çalışma, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsünde Prof. Dr. Şevket Topal danışmanlığında Mehmet Musa Şirin tarafından yürütülen "Hanefî Fıkıh Yazıcılığında Tertib Geleneneği ve El-İkdü'n Nazîm Adlı Örnek Eserin Tahkiki" isimli doktora tezinden üretilmiştir.

** Prof. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslâm Hukuku Anabilim Dalı, Rize Türkiye, sevkettopal@erdogan.edu.tr, ORCID: www.orcid.org/0000-0001-8628-2800

*** Doktora Öğrencisi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Rize Türkiye, mehmetmusa_sirin15@erdogan.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3559-3048>

A Methodological Analysis on the First Shaykh al-Islam of the Ottoman State, Molla Fenari, and his Work Named *Fusûl al-badâyi ' fî usûl al-sharâyi '*

Abstract: The religious, moral, social and cultural values of the Ottoman Empire are based on Sunni belief, Hanafi fiqh, and the morality of Sufi. Since the establishment of the empire, the scholars of the Ottoman have also been engaged in developing and spreading this tradition and writing books. The Iznik Madrasa established by Orhan Gazi, and in particular, Dâvûd-i Kayserî, Alâeddin Esved, Kutbüddîn-i İznîkî, Molla Hüsrev, who was designated for this madrasa, and Molla Fanârî, the student of Kara Hoca (Alâeddîn Esved), who was educated in this madrasa, played a significant role in establishing this idea. Molla Fanari produced works in almost every branch of science due to his important duties such as professorship (mudarris), qadi and sheikh al-Islam in the Ottoman Empire, as well as being a top name in the sciences of rational (aqlî) and revealed (naqlî). He synthesised the narrative and rational knowledge by synthesizing it on a wise level in metaphysical contemplation. In this article, Molla Fanarî and his study *Fusûl al-badâyi ' fî usûl al-sharâyi '* will be analysed methodologically. Consequently, it will be possible to observe the historical progress of the first-period Ottoman fiqh method thought.

Keywords: Islamic Law, Hanafi Fiqh Method, Molla Fanarî, *Fusûl al-badâyi '* , Sunni, Hanafi, Sheikh al-Islam

دراسة منهجية لشيخ الإسلام الأول في الدولة العثمانية الملا فناري وكتابه المسمى *فصول البدائع في أصول الشرائع*

المخلص: تستند القيم الدينية والاجتماعية والأخلاقية والثقافية للدولة العثمانية على العقيدة السنية والفقه الحنفي والأخلاق الصوفية. العلماء الذين يمثلون هذه الفكرة، والتي أيدها السلاطين العثمانيون، نشطوا في تطوير ونشر التقاليد السنية والحنفية والصوفية، وكتبوا كتباً منذ تأسيس الدولة. فالمدرسة المنشأة من قبل أورخان غازي في إزنيق والمدرسون الذين تمَّ تعيينهم في هذه المدرسة من داوود القيصري وعلاء الدين الأسود و قطب الدين الإزنيقي والملا خسرو و علي جمالي الزنبيلي والملا فناري طالب علاء الدين الأسود الذي درس في هذه المدرسة قد لعبوا دوراً مهماً في وضع هذه الفكرة. وإلى جانب ما قام به الملا فناري من أعمال في الدولة العثمانية من كونه قاضياً وأستاذاً وشيخاً للإسلام كان شخصية بارزة في العلوم العقلية والنقلية فقد كتب رحمه الله كتباً عدة في كل فروع العلم تقريباً. إنه عالم يجمع المعرفة العقلية والنقلية في التأمل الميتافيزيقي على أسس مشروعة. وستتناول هذه المقالة الملا فناري وكتابه *فصول البدائع في أصول الشرائع من جهة منهجية*. وبذلك يكون بالإمكان تتبع التطور التاريخي لأصول الفقه الحنفي في بدايات الدولة العثمانية.

الكلمات المفتاحية: الفقه، أصول الفقه الحنفي، الملا فناري، *فصول البدائع في أصول الشرائع*، شيخ الإسلام، السني، الحنفي.

GİRİŞ

Bir fıkıh âliminin ilmî birikimini devlet disiplini içerisinde tatbik etme imkânı bulması önemli olmakla birlikte, tarihte böyle kişilerin sayısı çok değildir. Bu şanslı kişilerden birisi de Osmanlı dönemi âlimlerinden Molla Fenârî'dir. O hem telif ettiği eserler hem de üstlendiği idarî görevler yoluyla Osmanlı hukuk düşüncesine katkı sağlamıştır. Molla Fenârî, Fusûlü'l-bedâyi' fî usûli's-şerâyi' adlı eserin de müellifidir. Bir âlimin çevreye etkisini tespit etmenin zihni alt yapısını oluşturan bir usule sahip olması hele de bu alanda telifte bulunması, sonradan gelen araştırmacıların onun hakkında söz söylemesini kolaylaştıracaktır. Bu çalışmada da söz konusu nitelikleri haiz Molla Fenârî'nin Fusûlü'l-bedâyi' fî usûli's-şerâyi' isimli kitabı tertip geleneği açısından bir örnek teşkil eder mi etmez mi sorularına cevaplar aranmış, ayrıca bu eserin geleneksel fukahâ metoduna göre yazılmış usul eserlerinden farklı olup olmadığı örnekler üzerinden karşılaştırmalı olarak gösterilmeye çalışılmıştır.

I. Molla Fenârî ve Yaşadığı Dönemin Genel Karakteristiği

Osmanlı Devleti'nin ilk Şeyhülislâmı Molla Fenârî'nin 751/1350'de doğmuştur. Asıl ismi Muhammed'dir. Daha sonraları mevcut adına ilimdeki derinliğine hürmeten Şemsüddîn, doğduğu topraklara nispeten Fenârî ve Rûmî gibi isimler eklenmiştir. Daha çok "Molla Fenârî" olarak şöhret bulmuştur.¹ Kaynaklarda Molla Fenârî'ye kimi yerde iki oğul, kiminde ise altı çocuk nispet edilmektedir.² Babası ise Sadreddin Konevî'nin (ö. 673/1274) halifelerinden olup âlim ve mutasavvıf kişiliğe sahip Nureddîn Hamza bin Muhammed el-Fenârî'dir. Bununla birlikte Molla Fenârî'nin doğum yeri ve ailesi hakkında kaynaklardaki bilgi sınırlıdır.³

Fenârî kendi dönemindeki güçlü âlimlerden eğitim almıştır. Onlardan Arapça, belâgat, kıraat, fıkıh, hadis, tefsir, kelâm gibi şeri ilimler ve riyaziye

¹ Geniş bilgi için bkz.: Celâleddîn Abdurrahmân es-Suyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, (Kahire, Matbaa-i Saadet, 1908), 2/39; Ömer Rıza Kehhâle, *Mucemü'l-müellifîn*, (Dimeşk: Matbaatü't-Terakki, 1960), 9/273; Müstakîmzâde Süleyman Sadettin, *Devhatü'l-meşayih maa zeyl*, (İstanbul: Çağrı yayınları, 1978), 3-5; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti İlmiye Teşkilatı*, 229; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 2/648; Müjgân Cunbur, "İlk Türk Şeyhülislâmı Molla Fenârî" (Ankara: *Türk Yurdu Dergisi*, sayı 283, Nisan, 1960), 2/17; Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, 6/36; Taşköprülüzâde, *eş-Şakâik*, 61; Hakkı Şinasi Çoruh, *İlk Osmanlı Şeyhülislâmı Molla Fenârî*, 1269; İbrahim Hakkı Aydın, "Molla Fenârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/245-47; Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları*, (Bursa: Arasta Yayınları, 2001), 109.

² Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/390; Hakkı Şinasi Çoruh, *İlk Osmanlı Şeyhülislâmı Molla Fenârî*, 1269; Müjgân Cunbur, *İlk Türk Şeyhülislâmı Molla Fenârî* 18; Hakkı Aydın, *İslâm Hukuku ve Molla Fenârî*, 47.

³ Ömer Rıza Kehhâle, *Mucemü'l-müellifîn*, 1/273; Müjgân Cunbur, *İlk Türk Şeyhülislâmı Molla Fenârî*, 17; Ziya Şakir, *Osmanlıda İlk Türk Şeyhülislam Molla Fenârî*, 12; Hüseyin Hüsameddin, "Molla Fenârî (I)" *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, 369; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/390; Hakkı Şinasi Çoruh, *İlk Osmanlı Şeyhülislâmı Molla Fenârî*, 1273.

(matematik), heyet (astronomi) gibi müspet ilimleri tahsil ile geçirmiştir.⁴ Hocaları arasında babası Nureddin Hamza, ayrı bir yere sahiptir. Babasının vefatından sonra ise o Bursa'nın en meşhur müderrislerinden Kemaleddin Muhammed el-Maarî'nin derslerine devam etmiştir.⁵ Molla Fenârî, tahsil hayatının bir döneminde Kara Hoca lakaplı Mevlânâ Alâeddîn Ali el-Esved el-Karahisârî'den de (ö. 800/1397) üç yıldan kadar ders almıştır.⁶ Bir müddet sonra hocasıyla anlaşmaz yaşamış ve orayı terk ederek Amasya'da Mevlana Cemâleddîn Aksarâyî'nin (ö. 791/1388-1389) derslerine devam etmiştir. Molla Fenârî 778/1376 yılında ve kendisi yirmi altı yaşında iken Aksaray'den ilmî icazetini almıştır.⁷

Fenârî, yirmili yaşları bitirmeden daha ileri seviyede ilim elde etmek gayesi ile Kahire'ye gitmiş; Mısır'da Hanefî fakih Bâbertî (ö. 786/1384) başta olmak üzere pek çok âlimden ilim tahsil etmiştir.⁸ O, Babertî'den icazet aldıktan sonra yeniden Bursa'ya dönerek 794/1392'de Manastır Medresesi müderrisi, bir sene sonra da Bursa kadısı olmuştur. Fenârî'nin bu görevi on yıl kadar devam etmiştir.⁹ O müderrisliği boyunca pek çok âlimin yetişmesine vesile olmuştur. Öğrencilerinden bazıları şunlardır: Oğlu Muhammed Şah,¹⁰ İbn-i Hacer el-Askalanî (ö. 852/1449),¹¹

⁴ Taşköprülüzâde, *eş-Şakâik*, 73; Leknevî, *el-Fevâid*, 231; Hakkı Aydın, *İslâm Hukuku ve Molla Fenârî*, 48.

⁵ Taşköprülüzâde, *Mevzûâtü'l- ulûm*, (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1313), 572; Mecdi Efendi, *Terceme-i Şakâik-i Nu'mâniyye*, (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1269), 1/49; Hakkı Şinasi Çoruh, *İlk Osmanlı Şeyhülislâmı Molla Fenârî*, 1266; Müjgân Cunbur, *İlk Türk Şeyhülislâmı Molla Fenârî*, 17; Hakkı Aydın, *İslâm Hukuku ve Molla Fenârî*, 54; Suyutî, *Buğyetül-vuat*, 2/39; Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları*, (Bursa: Arasta Yayınları, 2001), 110.

⁶ Taşköprülüzâde, *eş-Şakâik*, 9; Hakkı Aydın, *İslâm Hukuku ve Molla Fenârî*, 48. Müjgân Cunbur, *İlk Türk Şeyhülislâmı Molla Fenârî*, 17; Hakkı Şinasi Çoruh, *İlk Osmanlı Şeyhülislâmı Molla Fenârî*, 1266.

⁷ Şemseddîn Sâmî, *Kâmusu'l-alâm*, (İstanbul: Mihran Matbaası, 1314), 5/3436; Mehmed Nişancızâde, *Mir'ât-ı kâinât*, (İstanbul: Tatyos Divitciyon Matbaası, 1290), 326; Süleyman Sadeddîn Müstakimzâde, *Devhatü'l-meşâyih*, 3; el-Askalanî, *İnbâu'l-ğumr bi ebnai'l-umr*, 378; Muhammed Abdulhay el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, (Beirut: Daru'l-Ma'rife, trs.), 166; Mecdi Efendi, *Terceme-i Şakâik-i Nu'mâniyye*, 29-39; İsmail Belig, *Güldeste-i Riyâz-ı İrfân ve Vefeyât-ı Danişverân-ı Nadirân*, 240; Hakkı Aydın, *İslâm Hukuku ve Molla Fenârî*, 49; Müjgân Cunbur, *İlk Türk Şeyhülislâmı Molla Fenârî*, 17.

⁸ Taşköprülüzâde, *eş-Şakâik*, 55; Mecdi Efendi, *Terceme-i Şakâik-i Nu'mâniyye*, 1/49; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti İlmiye Teşkilatı*, 228; Hoca Sadeddîn, *Tâcü't-revârîh*, 2/410; Hakkı Aydın, *İslâm Hukuku ve Molla Fenârî*, 52; Müjgân Cunbur, *İlk Türk Şeyhülislâmı Molla Fenârî*, 17; Suyutî, *Buğyetü'l-vuat*, 2/39; Leknevî, *el-Fevâid*, 127; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri* 1/350; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye Kamusu*, 1/360-361; Hakkı Şinasi Çoruh, *İlk Osmanlı Şeyhülislâmı Molla Fenârî*, 1268.

⁹ Suyutî, *Buğyetü'l-vuat*, 39; Askalanî, *İnbâu'l-ğumr*, 8/244; Leknevî, *el-Fevâid*, 167; Taşköprülüzâde, *eş-Şakâik*, 55; Müstakimzâde, *Devhatü'l-meşâyih*, 4; Şemseddîn Sâmî, *Kâmusu'l-alâm*, 5/3436; Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiya*, 2/628; Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları*, 110; Hakkı Şinasi Çoruh, *İlk Osmanlı Şeyhülislâmı Molla Fenârî*, 1273; Müjgân Cunbur, *İlk Türk Şeyhülislâmı Molla Fenârî*, 17.

¹⁰ Taşköprülüzâde, *Mevzû'âtü'l- ulûm*, 573.

¹¹ Şemseddîn Sâmî, *Kâmusu'l-alâm*, 5/3436; Hakkı Aydın, *İslâm Hukuku ve Molla Fenârî*, 61; Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları*, 110.

Ebû Abdillâh Muhyiddîn Muhammed b. Süleyman el-Kâfiyecî (ö. 879/1474),¹² “Emîr Sultan” lakabıyla meşhur Şemseddin Muhammed b. Ali el-Buhârî (ö.833/1429),¹³ “Yakub el-Esved/Kara Yakup” lakabıyla bilinen Niğdeli Yakub b. İdris b. Abdillâh (ö. 833/1430) ve Yakub el-Asfar/Sarı Yakup,¹⁴ Kadızâde-i Rûmî Musa (ö. 844/1444'tan sonra),¹⁵ ve “Molla Yegân” diye bilinen Muhammed b. Armağan (ö.865/1461 civarı).¹⁶

Fenârî'nin ilmî ve ahlâkî/tasavvufî kişiliği hususunda ise kısaca şunlar söylenebilir: O, aklî ve naklî ilimlerde çok ünlü bir âlimdir. Kendisi Arap dili, mantık ilimleri yanında dini ilimlerin genelinde eserler telif etmiş, Mısır'da Arap ulemâsıyla onların lisanında ilmî mübâhase ve münazaralar yapacak kadar ileri Arapçaya vâkıftı.¹⁷

Fenârî, dinî ilimler yanında tasavvufla da meşgul olmuştur. O ilk tasavvuf eğitimi babası Nureddin Hamza'dan almıştır. Babasından Ekberiyye, Somuncu Babadan (ö. 815/1412) Erdebîliyye ve Abdüllatîf Kudsi'den (ö. 856/1452) Zeyniyye tarikatlarının adabını öğrenmiştir. Onun tasavvufî cephesinde en çok tesir eden kişi ise Şeyh Hâmidüddin Aksarâyî'dir.¹⁸ Fenârî'nin tasavvufî düşüncelerinin şekillenmesinde, Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) eserlerinin tesiri hayli yüksektir. O, Dâvûd-i Kayserî'den sonra Füsûsü'l-hikem'i okutarak İbnü'l-Arabî'nin görüşlerinin Anadolu'da yerleşmesinde etkili olmuştur.¹⁹ Dâvûd-i Kayserî ve Sadreddin Konevî gibi işrâkî düşünceden etkilenmiş, şeyh-mürîd ilişkisinden öte hoca-talebe ilişkisi çerçevesinde tasavvufî tecrübeyi tahsil etmiş bir şahsiyet olarak bilinir.²⁰ O'nun düşünce sisteminde beyânî (dînî), burhânî (aklî) ve irfânî (tasavvufî) bilgi birbirine zıt olmanın ötesinde birbirini tamamlayan

¹² Taşköprülüzâde, *eş-Şekâik*, 55, 119-121; Hakkı Aydın, *İslâm Hukuku ve Molla Fenârî*, 60; Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları*, 110.

¹³ Taşköprülüzâde, *eş-Şekâik*, 105; Cevdet Paşa, *Kıssa-i Enbiyâ*, 6/317; Hakkı Aydın, *İslâm Hukuku ve Molla Fenârî*, 62; Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları*, 110.

¹⁴ Taşköprülüzâde, *eş-Şekâik*, 61, 118-119; Hakkı Aydın, *İslâm Hukuku ve Molla Fenârî*, 63-64; Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları*, 110.

¹⁵ Taşköprülüzâde, *eş-Şekâik*, 43-47; Ekmeleddin İhsanoğlu vd, *Osmanlı Astronomi Literatütü Tarihi*, (İstanbul: IRCICA, 1997), 1/6; Tuba Nur Saraçoğlu, *Osmanlı'nın Bilgeleri Molla Fenârî*, 78-79.

¹⁶ Taşköprülüzâde, *eş-Şekâik*, 143-145; Hakkı Aydın, *İslâm Hukuku ve Molla Fenârî*, 64-65; Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları*, 110.

¹⁷ Taşköprülüzâde, *Mevzû'âtü'l-'ulûm*, 577; Leknevî, *el-Fevâid*, 166; Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü'l-a'lam*, 4/34; 25/3436; Hoca Sadeddin, *Tâcü't-tevârih*, 2/410; Nişancızâde, *Mirât-ı kâinât*, 326, Hakkı Aydın, *İslâm Hukuku ve Molla Fenârî*, 66.

¹⁸ Suyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, 39; Taşköprülüzâde, *eş-Şekâik*, 61; Taşköprülüzâde, *Mevzû'âtü'l-'ulûm*, 573; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/390; Hakkı Şinasi Çoruh, *İlk Osmanlı Şeyhülislâmı Molla Fenârî*, 1265; Hakkı Aydın, *İslâm Hukuku ve Molla Fenârî*, 54-55; Ziya Şakir, *Osmanlıda İlk Türk Şeyhülislâm Molla Fenârî*, 41; Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları*, 110.

¹⁹ Suyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, 39.

²⁰ Sali Çift, “Osmanlı'da Süfi-Devlet İlişkilerinin Prototipi Olarak Molla Fenârî”, *Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu (4-6 Aralık 2009 Bursa)*, - Bildiriler- Bursa:2010, 340-341.

alanlardır.²¹ Fenârî, ilim yönünden olduğu gibi ahlak yönünden de üstün meziyetlere sahip bir kişi olarak kabul edilmiş ve her zaman kendisine saygı duyulmuştur.²² Fenârî toplumda; ilmiyle âmil bir âlim, fazilet sahibi, vakur, mütevazı ve güler yüzlü bir kimse olarak tanınmıştır. O, çok büyük bir servete ve yaygın bir şöhrete sahip olmasına rağmen bu halini muhafaza edebilmiştir.²³ Fenârî, aynı zamanda yeni bir üslup içerisinde görüşlerini beyan eden ve de ardında pek çok değerli eser bırakan velut bir yazardır. Kendisi Fahreddin Râzî'nin geliştirdiği İbn-i Sînâ'cı (ö. 428/1037) felsefe-mantık sisteminin Osmanlı geleneğine taşınmasında büyük rol oynamıştır. Osmanlı Devleti'nde yetişen en ünlü mantıkçıların başında yer alır.²⁴ İşâgûcî adlı mantık risalesi üzerine, el-Fevâidü'l-Fenâriyye isimli eseri Osmanlı medreselerinde son dönemlere kadar okutulmuştur.²⁵ Fenârî her ne kadar Türk olsa da Risâle der metâlib-i selâse adlı eserini Farsça, diğer eserlerini Arapça yazmıştır. Fenârî, 100'ün üzerinde eser yazmıştır. Ancak kadılık ve tedris meşgalesinin yoğunluğundan dolayı bunların çoğu müsvedde olarak kalmıştır.²⁶ Eserlerinden bazıları şu şekildedir:

Aynü'l-a'yân (Tefsîru Sûreti'l-Fâtîha),²⁷ Ta'likât alâ evâ'ili'l-Keşşâf,²⁸ Fusûlü'l-bedâ'î, Şerhu'l-Ferâ'izi's-Sirâciyye,²⁹ Şerhu Telhîsi'l-câmi'i'l-kebîr fi'l-fürû',³⁰ Şerhu Fıkhî'l-Keydânî,³¹ Misbâhu'l-üns beyne'l-ma'kûl ve'l-meşhûd fi şerhi Miiftâhi ğaybi'l-Cem' ve'l-Vucûd li'l-Konevî,³² Şerhu Dîbâceti'l-Mesnevî,³³ Tahkîku hakâ'iki'l-eşyâ' ve dekââiki'l-ulûm ve'l-ârâ (Risâle fi't-taşavvuf, el-Muqaddimâtü'l-'aşere),³⁴ Ta'lika alâ

²¹ Betül Gürer, "Molla Fenârî'nin Osmanlı Medrese Geleneği ve Osmanlı Düşüncesi Üzerindeki Tesirleri", (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2015), 39. Sayı, 121-142.

²² Ziya Şakir, *Osmanlıda İlk Türk Şeyhülislâm Molla Fenârî*, 47; Hakkı Aydın, *İslâm Hukuku ve Molla Fenârî*, 60.

²³ Taşköprülüzâde, *eş-Şakâik*, 55, 59, 61; Ziya Şakir, *Osmanlıda İlk Türk Şeyhülislâm Molla Fenârî*, 34, 43-44; Mustafa Aşkar, Osmanlı Devletinde Alim-Mutasavvıf Prototipi Olarak; İlk Şeyhülislâm Molla Fenârî ve Tasavvuf Anlayışı, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1997), 37/392, Müstakimzâde, *Davhatü'l-meşayih*, 5; Hakkı Aydın, *İslâm Hukuku ve Molla Fenârî*, 55.

²⁴ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 76; M. Sait Yazıcıoğlu, "XI. Ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinde Kelâm" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâmî İlimler Dergisi*, sayı 4, (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1980), 281; Hakkı Şinasi Çoruh, *İlk Osmanlı Şeyhülislâmı Molla Fenârî*, 1269.

²⁵ H. Ziya Ülken, *Türk Tefekkürü Tarihi*, (İstanbul: Matbaa-i Ebu'z-Ziya, 1933), 2/31.

²⁶ Taşköprülüzâde, *eş-Şakâik*, 59; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/390.

²⁷ Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/455; Leknevî, *el-Fevâid*, 166; Taşköprülüzâde, *eş-Şakâik*, 57; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/391.

²⁸ Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, no. 183.

²⁹ Leknevî, *el-Fevâid*, 166; Taşköprülüzâde, 59; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/391; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 22; Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, no. 318.

³⁰ Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, no. 962-63/2.

³¹ Süleymaniye Kütüphanesi, Daru'l-Mesnevî, no. 512/22.

³² Taşköprülüzâde, *eş-Şakâik*, 61; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/391.

³³ Süleymaniye Kütüphanesi, Âşir Efendi, no. 440/5.

³⁴ Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, no. 344/6.

istlâhâtî's-sûfiyye,³⁵ el-Fevâ'idü'l-Fenâriyye,³⁶ Avîsâtü'l-efkâr fi'htibâri üli'l-ebâr,³⁷ Hâşiye alâ Dav'î'l-Miftâh Şerhi'l-Misbâh,³⁸ İşrûne kıt'a fi işrûne ilmen,³⁹ Esâsü's-sarf fi ilmi't-tasrif⁴⁰ Risâle-i ucâle (Risale-i der metâlib-i selâse), Şurûtü's-salât, Şerhu Muhtasari'l-Mevâkıf, Şerhu Dîbâceti Usûli'l-Pezdevî, Şerhu'l-Fevâ'idü'l-Gıyâsiyye, Ta'likât alâ Şerhi'l-Mevâkıf, Hâşiye alâ Hırzî'l-emânî, Hâşiye alâ Şerhi's-Şemsiyye, Havâşî'l-Metâli', Havâşî'l-Osmânî, Risâle fi'l-galat, Risâle fi âdâbi'l-bahs, Risâle fi mâhiyyeti's-şeyâtîn ve'l-cin, Risâle fi menâkibi's-Şeyh Alâ'iddîn en-Nakşibendî, Risâle fi ricâli'l-ğayb, Risâle fi beyânî vahdeti'l-vücûd, Risâle fi ilmi te'vîlâtî akvâli'n-Nebî, Bahs fi'n-nâsih ve'l-mensûh min tefsîri'l-Fâtiha, Mürşidü'l-musallî.⁴¹

İlmi kişiliği ve eserlerine yukarıda kısaca değindiğimiz Fenârî, sakin ve mutasavvıf kişiliğinin aksine siyaseten oldukça çalkantılı bir dönemde yaşamıştır. Zira 1402 yılında meydana gelen Ankara Savaşı neticesinde Moğollar, Bursa'yı da işgal etmiş bu nedenle Fenârî orayı terk ederek Karaman civarına gitmek zorunda kalmıştır. Kendisi Karaman'da iken de tedris işini terk etmeyerek on yıldan fazla süre ile orada da dersler vermiştir. Çelebi Mehmed'in 817/1414'te Karaman ilini ele geçirmesine müteakiben Fenârî Bursa'ya geri dönmüş ve Manastır Medresesi'nde ders vermeye başlamıştır. Fenârî, 818/1415'te altmış yedi yaşındayken yeniden önce Bursa kadılığına, sonrasında ise baş kadılık makamına (kadilkudât) terfi ettirilmiştir.⁴² 819/1416 yıllarındaki Şeyh Bedreddîn ve Düzme Mustafa kargaşalarına bağlı toplumsal sıkıntılardan uzak durmak gayesiyle Fenârî 822/1419 yılında Çelebi Mehmed'den izin alarak hacca gitmiştir. Fenârî geri dönüşünde (823/1421) kadılık görevine kaldığı yerden devam etmiştir. Bu esnada

³⁵ Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/107; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/391; Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, no. 4802/2.

³⁶ Leknevî, *el-Fevâid*, 166; Taşköprülüzâde, *eş-Şakâik*, 59; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/391; Hakkı Aydın, *İslam Hukuku ve Molla Fenârî*, 74-76.

³⁷ Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1180; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/391; Süleymaniye Kütüphanesi, Cârullah, no. 1928/7.

³⁸ Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1708-1709; Taşköprülüzâde, *eş-Şakâik*, 57; Süleymaniye Kütüphanesi, KılıçAli Paşa, no. 915.

³⁹ Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/75; Taşköprülüzâde, *eş-Şakâik*, 57; Süleymaniye Kütüphanesi, Köprülü, no. 1014/2; Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, no. 2099/7.

⁴⁰ Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/74; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/391; Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, no. 6179.

⁴¹ Molla Fenârî'nin eserleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Hakkı Aydın, *İslâm Hukuku ve Molla Fenârî*, 68-82; Sıtkı Güllü, *Şemseddin Muhammed b. Hamza Fenârî'nin Hayatı ve Eserleri*, 12-84; Kadir Gömbeyaz, "Molla Fenârî'ye Nispet Edilen Eserlerde Aidiyet Problemi ve Molla Fenârî Bibliyografyası", *Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu (4-6 Aralık 2009 Bursa)*, Tevfik Yücedoğru ve dğr. (eds.), Bursa Kültür A. Ş. , 2010, 467-524; İlyas Yıldırım, *Molla Fenârî: İlmî Kişiliği, Fıkıhla İlgili Eserleri ve Osmanlı Fıkıh Tarihindeki Yeri*, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 11, S. 22, 2013, s. 262-279.

⁴² Ziya Şakir, *Osmanlıda İlk Türk Şeyhülislâmı Molla Fenârî*, 18; 20; Tuba Nur Saraçoğlu, *Osmanlı Bilgeleri Molla Fenârî*, 31.

kargaşa ortamı da sakinleşmiştir.⁴³

Fenârî 828/1425'de "müftî'l-enâm/milletin müftüsü" unvanıyla Sultan II. Murad (ö. 855/1451) tarafından Osmanlı Devleti'nin ilk şeyhülislâmı olarak atanmıştır.⁴⁴ Fenârî, Hacı İvaz Paşa'nın (ö. 831/1428) vezir-i azam olmasıyla birlikte öncesinde kadılık (on yıl) ve sonrasında şeyhülislâmlık (altı yıl) makamında süregelen on altı yıllık yargıçlık görevinden ayrılmıştır. Fenârî, hayatının geri kalan kısmında kendi iç âlemine dönerek toplumsal hâdiselerden uzak bir hayat sürmüş ve 834/1431 tarihinde seksen üç yaşında iken Bursa'da vefat etmiştir.⁴⁵

Osmanlı âlimlerinden Molla Fenârî, devletin bir yandan sınırlarının genişlediği öte yandan iç ve dış çalkantıların bolca görüldüğü kuruluş döneminde yaşamıştır. Devleti büyük çalkantılara sürükleyen Ankara Savaşı (1402) ve sonrasında görülen Fetret Dönemi de (1402–1413) bu zamana rastlar. Ama herşeye rağmen Osmanlı devleti ilmi ve kültürü ihmal etmemiş; bu tutum sayesinde kısa sürede siyâsî krizi atlatmıştır.⁴⁶ Osmanlı Devleti'nin fetret devrini bitiren ve bir anlamda devleti ikinci kez tesis eden Çelebi Mehmet ilmi alanı da boş bırakmamış; Molla Fenârî'yi Bursa'ya getirerek ona müderrislik görevi vermiştir. Bu tayin aynı zamanda usûl alanında Fenârî ekolünün doğmasına da imkân tanımıştır.⁴⁷ Şöyle ki XIV. ve XV. asırlar arasında Osmanlı veya Anadolu Selçuklu devri ilim erbabı kendini geliştirmek niyetiyle genellikle Suriye, Mısır, İran ya da Mâverâünnehir gibi ilim havzalarına giderlerdi. XV. yüzyılın son yarısından itibaren bu yörelere

⁴³ Hüseyin Hüsameddin, "Molla Fenârî (I) " *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, 380-83; Aydın Yıldırım-Edip Yılmaz, *İlk Osmanlı Şeyhülislamı Molla Fenârî*, 76

⁴⁴ Leknevî, *el-Fevâid*, 167; Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, 2/665; Şemseddîn Sâmî, *Kâmusu'l-Alâm*, 5/3436. Müstakimzâde, *Davhatü'l-meşâyih*, 3; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/314; İsmail Hami Danişment, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 110; Hakkı Aydın, *İslâm Hukuku ve Molla Fenârî*, 45; Hakkı Şinasi Çoruh, *İlk Osmanlı Şeyhülislamı Molla Fenârî*, 1265; Müjgân Cunbur, *İlk Türk Şeyhülislamı Molla Fenârî*, 17.

⁴⁵ Suyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, 2/39; Ömer Rıza Kehhâle, *Mucemü'l-müellifin*, 1/272; Müstekimzâde, *Davhatü'l-meşâyih*, 5; Şemseddîn Sâmî, *Kâmusu'l-alâm*, 5/3437; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/390; Hakkı Şinasi Çoruh, *İlk Osmanlı Şeyhülislamı Molla Fenârî*, 1273-1276; Hakkı Aydın, *İslâm Hukuku ve Molla Fenârî*, 67; Müjgân Cunbur, *İlk Türk Şeyhülislamı Molla Fenârî*, 18.

⁴⁶ Hakkı Şinasi Çoruh, "Türk Anadolu'da İlim Tarihinin İlk Büyük Sıması, İlk Osmanlı Şeyhülislamı Molla Fenârî", *Türk Kültürü Dergisi*, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1972), S. 120, 10/1273; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1961), 1/117; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti İlmîye Teşkilatı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), 1-3, 227-228; Abdülhak Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1970), 11-21; Hoca Sadeddîn Efendi, *Tacü't-Tevarih*, (İstanbul: Tabhane-i Âmire, 1279/1869), 1/125, 129; Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ*, (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1969), 1/117, 2/988; Âşıkpaşazâde Ahmed Aşiki, *Âşıkpaşazâde Tarihi*, çev. Çiftçioğlu Nihal Atsız, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1970), 42; İsmail Hami Danişment, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul: Türkiye Basımevi, 1942), 1/15; Hakkı Aydın, *İslâm Hukuku ve Molla Fenârî*, (İstanbul: İşaret Yayınları, 1991), 43.

⁴⁷ Tuba Nur Saraçoğlu, *Osmanlı Bilgeleri Molla Fenârî*, (İstanbul: İlke Yayıncılık, 20018), 11.

itibar gittikçe azalmış; onların yerine İstanbul birinci sıraya yerleşmiştir.⁴⁸ Oldukça hareketli ve yer yer çalkantılı bir dönemde yetişmiş, ilmiyede ve devlet idaresinde görevler üstlenmiş, bazen de şartlar gereği uzlete çekilmiş önemli bir âlimin hangi şartlar altında yaşadığı ve eser verdiği hususunu bir nebze de olsa zihinde canlı tutmak gayesiyle yukarıda vermiş olduğumuz kısa bilgi ile yetinerek, asıl makale konumuz olan Fusûlü'l-bedâyi' fi usûli's-şerâyi' adlı eserin metodolojik açıdan tahliline geçmek istiyoruz.

II. Kaynakları ve içeriği açısından fusûlü'l-bedâyi' fi usûli's-şerâyi'

Hanefî fıkıh usulüne dâhil Fusûlü'l-bedâyi', Fenârî tarafından telif edilenler içerisinde en özgün ve en meşhur olanı, aynı zamanda benzerleri içerisinde bu alanda yazılmış en hacimli çalışmalardan birisidir.⁴⁹ Bu eser aynı zamanda müellif Fenârî'nin oğlu Mehmed Şâh tarafından Telhîsu'l-fusûl ve tersîsu'l-usûl adıyla ihtisar da edilmiştir.⁵⁰ Eserin daha başka ihtisarlara da vardır. Yusuf b. İbrahim el-Mağribî (ö. 833/1430'dan sonra) de bu usûl eserini Gâyetü't-tahrîrî'l-câmi' adıyla önce ihtisar etmiş sonra da Keşfü's-şevârid ve'l-mevâni' adıyla şerh etmiştir.⁵¹

Fusûlü'l-bedâyi', ilk olarak Sultan Abdülaziz döneminde 1289/1872 yılında İstanbul Şeyh Yahya Efendi matbaasında iki cilt halinde basılmıştır. İkinci basım ise Beyrut'ta 2006 yılında Muhammed Hasan İsmail'in tahkiki üzere gerçekleştirilmiştir. Eser, ülkemizde de doktora tezi, kitap ya da makale şeklinde birden çok çalışmaya konu olmuştur. Bunlar arasında ilki olmak bakımından Hakkı Aydın'ın "Molla Fenârî ve Fusûlü'l-bedâyi' fi usûli's-şerâyi'indeki Metodu" başlıklı tezi ile en güncel ve müdakkik olması bakımından İlyas Yıldırım'ın "Fıkıh Usûlü Mantık İlişkisi-Molla Fenârî Örneği" isimli doktora çalışmaları oldukça dikkat çekicidir. Her iki çalışma da kitap olarak basılıdır.⁵² Öte yandan tali çalışmalar kapsamında Sıtkı Güllü'nün "Şemseddin Muhammed b. Hamza Fenârî'nin Hayatı ve Eserleri" ve Mehmet Emin Erdoğan'ın "Molla Fenârî'nin Usûl-i Fıkıh Görüşleri (Fusûlü'l-bedâyi' Adlı Eseri Çerçevesinde)" adlı yüksek lisans tezleri mevcuttur. Bursa'da düzenlenen "Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu, (4-6 Aralık 2009)" ise meseleleri değişik açılardan tartışmaya açmış olmak bakımından önemlidir. Fusûlü'l-bedâyi ayrıca Ümmü'l-kurâ Üniversitesi'nde (Mekke), bir bölümü Hasen b. Hâşim el-Mâlikî tarafından "Tahkîku Kitâbi Fusûli'l-bedâyi' fi usûli's-şerâyi' mine'l-mebâdii'l-

⁴⁸ Hakkı Aydın, *İslâm Hukuku ve Molla Fenârî*, 44- 45. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 1/520-535; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti İlmîye Teşkilatı*, 227.

⁴⁹ Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1267; Leknevî, *el-Fevâid*, 167; Taşköprülüzâde, *eş-Şakâik*, 57; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/391.

⁵⁰ Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, no. 691.

⁵¹ Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1267. Yazma nüshası için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Reisülkütâb, no. 291. Ancak İlyas Yıldırım bu eserin *Fusûlü'l-bedâyi'* üzerine yapılan bir çalışma değil, aslında müstakil bir eser olduğunu söylemiştir. Bkz. İlyas Yıldırım, *Molla Fenârî: İlmî Kişiliği, Fıkıhla İlgili Eserleri ve Osmanlı Fıkıh Tarihindeki Yeri*, 263-264.

⁵² Hakkı Aydın'ın Doktora tezi, *İslam Hukuku ve Molla Fenârî* adıyla 1991 yılında İstanbul'da İşaret yayınları tarafından basılmıştır. Yıldırım'ın çalışması için bk. İlyas Yıldırım, *Fıkıh Usûlü ve Klasik Mantık -Molla Fenârî Merkezli Bir Okuma-*, (Ankara, İlahiyat Yayınları, 2020).

ahkâmiyyeti ile'l-avâridi'l-ehliyye" adıyla bir diğer bölümü ise Yâsir b. Muhammed b. Sâlih Hüsâvî tarafından "Tahkîku Kitâbi Fusûli'l-bedâyi' fî usûli'ş-şerâyi' min evvelihî-İcmâi ilâ nihâyeti'l-kitab" adıyla tahkik edilmiştir.

1. Fusûlü'l-bedâyi' hakkında detay bilgiler

Fusûlü'l-bedâyi'nin tam adı bibliyografik kitaplarda, yazma nüshaların başlarında ve kütüphane kayıtlarında Fusûlü'l-bedâyi' fî usûli'ş-şerâyi' olarak kaydedilmiştir. Eserin değişik yazma nüshaları mevcuttur, bununla birlikte o bütün kayıtlarında Molla Fenârî'ye nispet edilmiştir.⁵³ Bu çalışmada ise 1289/1872 yılında İstanbul Şeyh Yahya Efendi matbaasında iki cilt halinde basılan matbu eser esas alınmıştır. Fusûlü'l-bedâyi'nin yazma nüshalarından bazılarının kısa künyesi ve buldukları kütüphaneler şu şekildedir:

a. Hacı Beşir Ağa Nüshası: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa koleksiyonu nr. 202'deki nüsha, 218X160 (138X90)mm. ebadında 299 varak olup, her varakta talik hattıyla on yedişer satır bulunmaktadır. Sadece birinci cilttir. Molla Said b. Receb tarafından 798/1395'te istinsah edilmiştir. Nüsha, müellif Fenârî'nin huzurunda okunup yazıldığı kaydını taşımaktadır.

b. Şehid Ali Paşa Nüshası: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi Şehid Ali Paşa koleksiyonu nr. 663'deki nüsha, 235X155 (163X94) mm. ebadında üçyüz altmış yedi varak olup her varakta talik hattıyla yirmi üç satır bulunmaktadır. Ara sıra hâşiyeli olan nüsha, Abdullah b. Ebû Hayr tarafından 989/1581 yılında istinsah edilmiştir.

c. Murad Molla Nüshası: Murad Molla Kütüphanesi nr. 704'teki nüsha, 812/1409 yılında Yakub b. İdris en-Nakidavî tarafından yazılmıştır. Müstensih nüshasını müellifin nüshasından naklen istinsah ettiğini ve başından sonuna kadar müellife okuduğunu ifade eder. Bunların dışında hemen her kütüphanede özellikle Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesinin farklı bölümlerinde birçok nüsha mevcuttur.⁵⁴

2. Fusûlü'l-bedâyi'nin telif sebebi

Fenârî, eserinin mukaddimesinde Hanefî ve Şâfiî mezhebinin hazinelerinden dağınık ve birbirinden uzak, rumuzlu usûl konularını telif edip yakınlaştırarak

⁵³ Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1267; Askalanî, *İnbâu'l-ğumr bi ebnai'l-umr*, 2/266; Suyûtî, *Buğyetü'l-vuât fî tabakati'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, 1/98; Leknevî, *el-Fevaidü'l-behiyye, fî terâcimi'-Hanefiyye*, 166; Şevkanî, *el-Bedru't-talî' bi mehasini men ba'de'l-karnî's-sabî'*, 2/266; Müstakimzâde, *Davhatü'l-Meşâyih*, 4; Taşköprülüzâde, *eş-Şakâiku'n-Nu'maniyye*; 57; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/391; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, 229.

⁵⁴ Konu ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Edip Yılmaz, *Molla Fenârî: Muhammed b. Hamza b. Muhammed el-Fenârî: Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Eserlerinin İstanbul Kütüphanelerindeki Yazma Nüshalarının Tasnifi* (Lisans Tezi) İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arab-Fars Filolojisi Bölümü, İstanbul 1975, 31-32.

orijinal bir tertiple ele aldığını belirtmiştir.⁵⁵ Fenârî, kitabın ileriki sayfalarında Hanefî mezhebine bağlılığını ve Hanefî âlimlerin görüşlerinin daha isabetli olduğunu sarahaten ifade etse de⁵⁶ mukaddimede maksadının her iki mezhebin usulüne göre ortaya konulmuş olan esas ve kaideleri bir araya getirmek ve sentezlemek olduğunu söylemiştir.

3. Fusûlü'l-bedâyi' nin içeriği

Fusûlü'l-bedâyi', bir giriş (fatih) ve iki ana bölümden (matlab) oluşmaktadır. Eserin giriş bölümünde fıkıh usulünün içeriği (mahiyet), işlevi (fayda), konusu (mevzu) ve bunların dayandığı deliller yer almaktadır. Ana bölüm/matlabda ise yine iki mukaddime, iki maksad ve bir hâtime/sonuç yer almaktadır.

Matlabın birinci mukaddimesinde usûl ilminin konusunu teşkil eden aslî ve ferî deliller hakkında oldukça kısa bir bilgi verilmiş, detayı ileride anlatılmıştır. Matlabın ikinci mukaddimesi ise kelâmî (mantıkla ilgili), lügavî (dilsel) ve hükmî meselelerle ilgili temel ilkeleri (mebâdi) içermektedir. Matlabın birinci maksadında İslam hukukunun dört temel delili olan Kitap, Sünnet, İcma ve Kıyas meseleleri dört rükün halinde incelenmiştir. Matlabın ikinci maksadında deliller arasında olabilecek tearuz ve bu tearuzların giderilmesi için yapılan tercihler konusu yer almaktadır. Hatime/sonuç kısmında ise içtihat ve ona bunlarla ilgili meseleler ele alınmıştır.⁵⁷ Elbette Fenârî usul eserini yazarken pek çok kaynaktan istifade etmiştir.

4. Fusûlü'l bedâyi' nin kaynakları

Fenârî', Fusûlü'l bedâyi' adlı eserini telif ederken pek çok kaynaktan istifade etmiş ve kendisi bunların bir kısmını girişte zikretmiş, çoğunu ise belirtmemiştir.⁵⁸ Aşağıda müellif Fenârî'nin eserinde atıfta bulunduğu kaynaklar ve ait oldukları ilim dalları hakkında bilgi verilmiştir:

a. Hadis kaynakları: Fenârî eserinde kullandığı hadisleri sadece zikretmekle yetinmiş, bazı yerlerde ise "hadis imamlarına göre şöyledir" ifadelerini kullanmıştır.⁵⁹ Fenârî'nin eserinde yer verdiği hadisler şu kaynaklarda yer almaktadır: Buhârî, Sahîhü'l-Buhârî;⁶⁰ Müslim, Sahîhü'l-Müslim;⁶¹ Malik, el-Muvatta`;⁶² Ahmed b. Hanbel, el-Müsned.⁶³; Ebû Dâvûd, Sünenü Ebû Dâvûd;⁶⁴ Tirmizî, el-Camiu's-sahîh.⁶⁵

⁵⁵ Şemseddin Muhammed b. Hamza el-Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi' fi usûli's-şerâyi'*, (İstanbul: Şeyh Yahya Efendi matbaası, 1289/1872), 1/2.

⁵⁶ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/81.

⁵⁷ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/3.

⁵⁸ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/2.

⁵⁹ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/287.

⁶⁰ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 2/72, 271, 407, 427.

⁶¹ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 2/271, 407.

⁶² Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 2/431.

⁶³ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 2/407.

⁶⁴ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 2/126, 407.

⁶⁵ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/284; 2/431.

b. Tefsir kaynakları: Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî(ö. 538/1143): el-Keşşâf. Ebû'l-Kâsım,⁶⁶ el-Beyzâvî (ö. 658/1286): Envâru't-tenzil.⁶⁷

c. Kelam kaynakları: Fenârî, Kelam ilmi ile ilgili eserlerden herhangi birinin ismini kaynak olarak zikretmemiştir. Kelamcıların görüşlerini belirtirken “cumhûru'l-mütekellimin” veya “mütekellimîn şöyle dedi” şeklinde umum ifadeler kullanmıştır.⁶⁸

d. Fıkıh kaynakları: Ebu Yûsuf, el- Emâlî;⁶⁹ Şeybânî, el-Câmi'ü's-sağîr⁷⁰, es-Siyerü'l-kebîr⁷¹, ez-Ziyâdât;⁷² Hâkim eş-Şehîd, el-Kâfî;⁷³ Ebû Zeyd ed-Debûsî, el-Esrâr fi'l-fürû';⁷⁴ Ebû'l-Usr el-Pezdevî, Mepsût'u Fahri'l-İslâm;⁷⁵ Serahsî, el-Mepsût;⁷⁶ Tahir b. Ahmed b. Abdırreşîd el-Buhârî, Hulâsatu'l-fetâvâ;⁷⁷ Merginânî, el-Hidâye;⁷⁸ Necmüddîn Muhtâr b. Mahmûd ez-Zâhidî, el-Kunye;⁷⁹ Sadrüşşerîa es-Sânî, Şerhu'l Vikâye.⁸⁰ Fusûlü'l-bedâyi'de kendilerine atflarda bulunulmakla birlikte müellifleri tam olarak bilinemeyen fıkıh kaynakları: el-Muhî⁸¹, el-Usûl⁸², Uyûnü'l- fetâvâ⁸³, el-Fetâva'l-aşr⁸⁴, el-Câmiu's-Semerkindî⁸⁵, et-Tecnîs.⁸⁶

Fenârî'nin eser ismi zikretmeksizin sadece müellif zikrederek atflarda bulunduğu fakihler şunlardır: Dört büyük mezhep imamları Ebu Hanife, İmam Malik, İmam Şafii ve Ahmed b. Hanbel; bunlara ilaveten Ebû Yûsûf, Muhammed eş-

⁶⁶ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/18, 101, 102, 158; 2/60, 86, 414.

⁶⁷ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/284; 2/398, 414.

⁶⁸ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 2/409, 417.

⁶⁹ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 2/72.

⁷⁰ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 2/239.

⁷¹ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 2/399.

⁷² Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/133.

⁷³ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/149, 275.

⁷⁴ Fenârî, *Fusûlü'l-Bedâyi' bedâyi'*, 1/277.

⁷⁵ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/196.

⁷⁶ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/299, 309; 2/77, 105, 127, 167, 396.

⁷⁷ Fenârî, *Fusûlü'l-Bedâyi' bedâyi'*, 1/205.

⁷⁸ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/201, 299, 314; 2/330.

⁷⁹ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/206.

⁸⁰ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/313; 2/167.

⁸¹ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/204; 2/167, 323, 425.

⁸² Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/299.

⁸³ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 2/432.

⁸⁴ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 2/431.

⁸⁵ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/17.

⁸⁶ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 2/432.

Şeybânî, Züfer b. Hüzeyl (ö. 158/774),⁸⁷ Ebû Cafer et-Tahâvî (ö.321/933),⁸⁸ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944),⁸⁹ Ebû Bekr el-Kâsânî (ö. 587/1191),⁹⁰ Kâdîhân (ö. 592/1195).⁹¹

Fenârî, eserinde kimi zaman da sadece bölge ismi zikrederek o yörenin fakihlerinin ortak kanaatini zikretmiştir: Meşayihu'l-İrâk,⁹² Meşâyihu's-Semerkand,⁹³ Meşâyihu Mâverâunnehr,⁹⁴ Ehlü'l-Basra,⁹⁵ ve Ehlü'l-Kûfe⁹⁶ gibi.

e. Hanefî fıkıh usulü kaynakları: Cessas (ö. 370/981, Usûlü'l-fıkh;⁹⁷ Ebû Zeyd ed-Debûsî (ö. 432/1039), Takvîmu'l edille;⁹⁸ Ebû'l-Usr el-Pezdevî (ö. 482/1089), Kenzül vusûl ilâ mârifeti'l-usûl (Usûlü'l-Pezdevî);⁹⁹100 Abdülaziz el-Buhârî (ö. 730/1330), Keşfu'l-esrâr;¹⁰¹ Serahsî, (ö.483/1090), Usûlü's-Serahsî;¹⁰² Semerkandî (ö. 539/1144), Mîzânü'l-usûl fi netâici'l-ukûl;¹⁰³ Ebû'l-Berekât Hâfizuddîn en-Nesefî (ö. 710/1310), Menârü'l envâr;¹⁰⁴ Sadru'ş-Şerîa es-Sânî el-Buhârî (ö. 747/1346), Tenkîhu'l-usûl ve şerhi et-Tavzîh fi hall-i gavâmizi't Tenkîh; (Fenârî, hem bu eserin isminden¹⁰⁵ hem de Sa'düddin et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) et-Telvîh Şerhu't Tavzîh'inden bahsederek görüşlerinden nakillerde bulunmuştur¹⁰⁶); Muzafferüddin İbnü's-Sââtî (ö. 694/1295), Bed' un-nizâm;¹⁰⁷ Celâlüddîn Ömer b. Muhammed el-Habbâzî (ö. 691/1292), el-Muğnî.¹⁰⁸ Fenârî, yukarıda sayılanların dışında da bazı Hanefî usûlcülerinin ismini zikrederek görüşlerine atıfta bulunmuştur.¹⁰⁹

f. Mâliki fıkıh usulü kaynakları: İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249), Muhtasarü'l müntehâ. Fakat Fenârî eserden kaynak gösterirken İbnü'l-Hâcib'in veya Malik'in ismini sıkça zikrederek onların görüşlerine yer vermiştir.¹¹⁰ Burada genel bir ifade

⁸⁷ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/128, 146,256; 2/36, 71, 153, 317.

⁸⁸ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/138, 198, 277; 2/89, 198.

⁸⁹ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 2/26, 46, 90, 136, 199, 298, 380.

⁹⁰ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 2/218, 277, 282.

⁹¹ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/295; 2/237.

⁹² Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 2/90, 154, 297.

⁹³ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 2/6, 46, 292, 293.

⁹⁴ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/82, 268, 287; 2/154.

⁹⁵ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 2/67.

⁹⁶ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 2/67.

⁹⁷ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/82; 2/3, 21, 27, 52, 138, 199, 217, 282, 318, 431.

⁹⁸ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/206, 215, 264, 289; 2/16, 37, 422.

⁹⁹ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/3, 264.

¹⁰⁰ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/139, 146, 249; 2/20, 187, 240, 315, 390.

¹⁰¹ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/83, 124, 276, 284; 2/72.

¹⁰² Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/200, 249.

¹⁰³ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/135; 2/32, 183, 272, 367, 391, 411.

¹⁰⁴ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 2/169, 173, 182.

¹⁰⁵ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/3, 75; 2/86, 167, 309.

¹⁰⁶ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/3.

¹⁰⁷ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 2/416.

¹⁰⁸ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/3.

¹⁰⁹ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/17, 84, 87, 89; 2/55, /120, 170, 199, 239, 323, 384, 435.

¹¹⁰ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/113; 2/52, 85, 100, 118, 131, 1641/3, 1/121, 122; 2/4, 24, 70, 89, 96, 124, 160, 326, 417.

kullanarak “Malikiyye şöyle dedi” şeklinde mezhebin umumi görüşünü belirtmiştir.¹¹¹ Eserde, Malikilere ait başka bir usûl kitabı zikredilmemiştir.

g. Şâfiî fıkıh usulü kaynakları: Gazzâlî (ö. 505/1111), el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl;¹¹² Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210), el-Mahsûl;¹¹³ Sirâcüddîn el-Urmevî (ö. 682/1283), et-Tahsîl;¹¹⁴ Cüveynî (ö. 478/1085), el-Burhan fi Usûli'l Fıkh;¹¹⁵ Nasîruddîn el-Beyzâvî (ö.685/1286), Minhâcü'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl.¹¹⁶ Fenârî, yukarıda sayılanların dışında da pek çok Şafii fakihin ismini zikrederek görüşlerine atıfta bulunmuştur.¹¹⁷

h. Hanbelî fıkıh usulü kaynakları: Fenârî, Hanbelî mezhebine ait herhangi bir usûl kitabını kaynak olarak göstermemiştir. Mezhebe ait görüşleri umumi bir ifade kullanarak “Ahmed b. Hanbel şöyle dedi”¹¹⁸, “Ahmed’in bu konudaki görüşü şöyledir”¹¹⁹ veya “Hanâbile şöyle dedi”¹²⁰ gibi genel ifadelerdir.

1. Mutezile fıkıh usulü kaynakları:

Kitâbü'l-mu`temed fî usûli'l-fıkh: Ebü'l- Hüseyin el-Basrî (ö. 436/1044). Fenârî, Fusûlü'l-bedâyi'inde bu kitabın ismi¹²¹ ve müellifinin adını anarak¹²² atıfta bulunmuştur. Fenârî, Mu`temed'in haricinde Mutezile'ye ait herhangi bir usûl kitabının ismini kaynak olarak belirtmemiştir. Ancak birçok mutezilî müellifin ismini anarak görüşlerini belirtmiştir.¹²³ Müellifimiz, ayrıca Mutezile'nin görüşlerine “Mutezile şöyle dedi...” şeklinde genel ifadelerle atıfta bulunmuştur.¹²⁴

i. Diğer kaynakları: Fenârî, Zâhirî âlimlerden sadece mezhebin kurucusu Dâvûd b. Ali el-İsfehânî'nin (ö. 270/833) görüşlerine yer vermiştir.¹²⁵ Zâhirî mezhebinin görüşünü naklederken de “Zâhiriyye şöyle dedi” şeklinde umum bir ifade kullanmıştır.¹²⁶ Fenârî, Şîa ulemasından nakil yaparken “Şîa şöyle dedi”¹²⁷,

¹¹¹ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 2/308, 309.

¹¹² Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/46, 82, 178, 181, 261, 2/27, 85, 89, 93, 106.

¹¹³ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/3, 109,142; 2/105, 110, 431, 432.

¹¹⁴ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 2/431, 433.

¹¹⁵ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/18, 19, 30, 34; 2/53, 292, 329.

¹¹⁶ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/3, 2/188, 410, 411.

¹¹⁷ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/85, 101,118, 138, 161; 2/90, 93, 118, 127, 138, 199, 271, 422.

¹¹⁸ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 2/267, 269, 318.

¹¹⁹ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/122, 217, 269, 280, 384, 417,428, 432.

¹²⁰ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 2/52, 100, 117, 277, 287, 430.

¹²¹ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 2/26, 52, 100.

¹²² Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/81; 2/24, 26, 38, 94, 104, 214, 277, 285.

¹²³ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/113, 204, 236; 2/30, 103, 104, 210, 214, 236, 267, 272, 293, 416, 422.

¹²⁴ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/29, 80, 261; 2/27, 31, 61, 138, 198, 296, 318, 432.

¹²⁵ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/128; 2/277.

¹²⁶ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/108, 2/211, 267, 273, 277.

¹²⁷ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 2/199, 212, 215, 269, 277.

“İsmâîliyye, ¹²⁸ Havâric, ¹²⁹ Râfizîler¹³⁰ şu görüştedir” şeklinde umum bir ifade kullanarak atıfta bulunmuştur. Fenârî yeri geldiğinde; Evzâî (ö. 157/774)¹³¹, Süfyan es-Sevrî (ö. 161/778)¹³², Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî ¹³³(ö. 310/923) gibi müstakil mezhep sahibi müctehitlerden de nakiller yapmıştır.

j. Arap dili ve edebiyatı kaynakları: Cevherî (ö. 400/1009'dan önce), es-Sihâh (Tâcü'l-luga),¹³⁴ el-Masâdir (aynı isimde birçok kitap bulunduğu için kime ait olduğu belirlenememiştir),¹³⁵ Kazvîni (ö. 739/1338), Telhîsu'l Miftâh fi'l-meânî ve'l-beyân,¹³⁶ Sekkâkî (ö. 626/1229), Miftâhu'l-ulûm,¹³⁷ Zemahşerî, Esâsü'l-belâga.¹³⁸

Fenârî, yukarıda zikredilenlerin dışında: “nahivciler şöyle dedi; bu mesele ilmü'l-maânî'de şöyledir; bu konuda dilciler şu görüştedir” gibi ifadelerle bazı dilbilimcilerin görüşlerine de yer vermiştir.¹³⁹ Fenârî, çok az da olsa muallaka şairi Züheyr b. Ebî Sülmâ (ö. 609)¹⁴⁰ gibi şairlerin şürinden şevâhid de getirmiştir.¹⁴¹

k. Mantıkla ilgili kaynakları: Fenârî, Fusûlü'l-bedâyi'inin baş taraflarında mantık bilgilerine genişçe yer vermiş ve kitabında mantık kaynaklarına atıfta bulunmuştur. Bu kaynak eserlerin başında İbn-i Sînâ'nın (ö. 428/1037) eş-Şifâ adlı eseri gelmektedir.¹⁴² Ayrıca Fahrüddîn Râzî (ö. 606/1210)¹⁴³, Ebherî¹⁴⁴, Ali b. Ömer el-Kazvîni (ö. 675/1277)¹⁴⁵ ve Siracüddîn el-Ürmevî (ö. 682/1283)¹⁴⁶ gibi mantıkçıların isimlerini zikrederek görüşlerine yer vermiştir.

III. Fusûlü'l-bedâyi'de takip edilen metot

Müellif eserine; besmele, hamdele ve salveyle başlamış, duanın peşinden eserin telif sebebini beyan etmiştir. Sonrasında eser hakkında genel malumat vererek kitabın, bir fatiha ve bir matlabdan teşekkül ettiğini belirtmiştir. Böylelikle çalışmanın

¹²⁸ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/286.

¹²⁹ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 2/266, 267.

¹³⁰ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 2/266.

¹³¹ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/314, 315.

¹³² Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 2/179, 428.

¹³³ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 2/267, 273.

¹³⁴ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/18, 94.

¹³⁵ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/18.

¹³⁶ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/29, 45.

¹³⁷ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/19, 103, 131; 2/85, 86.

¹³⁸ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/87.

¹³⁹ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/87, 110, 121, 139, 156; 2/16, 61, 96, 220, 288, 427, 429; 1/91, 95, 148; 2/57, 58, 62, 70, 85, 173. 1/94; 2/66.

¹⁴⁰ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 2/398.

¹⁴¹ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/88; 2/19, 430.

¹⁴² Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/30.

¹⁴³ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/26, 30, 31, 34.

¹⁴⁴ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/56; 2/419.

¹⁴⁵ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/42.

¹⁴⁶ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 2/406.

iskeletini oluşturacak fihristi sırasıyla açıklamıştır. Bundan sonra ise fihristte tek tek açıkladığı konu başlıklarını detaylı bir şekilde açıklama yoluna gitmiştir.

Fenârî usulünde işlemiş olduğu konuları mantık kurallarına bağlı, konuya hâkim, açık ve anlaşılır bir üslupla ele almıştır. O, usule dair meseleleri son derece ayrıntılı bir tahlile tabi tutmuştur. Fenârî usul konularını açıklarken ilk başlarda okuyucunun konuya dikkatini çekmek ve zihnen hazır olmasını sağlamak amacıyla birkaç mukaddimede ele alınan hususla alakalı lügat ve ıstılah anlamlarını vermiş, ardından asıl konuyu teker teker tahlil edip sonuca bağlamıştır. Örneğin kitapta içtihat konusu işlenirken üç fasıl açılmış; birinci fasılda içtihadın lügat ve ıstılah anlamları verildikten sonra onun şartları üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda müçtehidin iyi derecede Kur'an, sünnet, icma ve kıyas bilgisine sahip olması gerektiği belirtilmiştir. İkinci fasılda ise içtihadın hükmünün, her ne kadar ortada hata ihtimali olsa da hüküm olarak bir zann-ı galibin oluşturma olduğu ve de hükme delaleti katî/kesin olan naslarda içtihadın cari olmadığı söylenmiştir. Fenârî eserinde bu konunun devamında der ki: İçtihadta konu olan bir hususta iki farklı görüş varsa, bu içtihadı yapanlardan birisi isabetli, diğeri ise hatalıdır. Ancak Mutezile farklı görüştedir dedikten sonra, konunun izahı için dört bahis açar. Bahislerin sonunda isabetli olan bizim tercih ettiğimiz görüştür diyerek bunu Kitap, sünnet, icma ve akli delillerle ispata çalışır. Üçüncü fasılda ise içtihatla ilgili on farklı meseleyi izah eder.¹⁴⁷

Fıkıh usulü yazıcılığında hicri VI. ve VII (miladi 12. ve 13.) asırlardan itibaren telif edilen kitaplarda felsefe ve mantık dili ağırlık kazanmaya başlamıştır. Böyle bir metot takip etmekten maksat belki de fıkıh usulünü yalnızca fıkha has bir metot olmaktan daha öteye taşıyarak onu bütün İslâmî ve felsefî ilimlerde de tatbik edilebilecek bir ilim dalı haline getirmektir. Bundan dolayı o dönemde yazılan eserlerde fıkıh usulü meselelerinin felsefî ve mantıkî kavramlarla ifade edilmesi, mantık kavramlarının bolca kullanılması karakteristik bir özellik haline gelmiştir. Fahrüddin er-Razî'nin (ö. 606/1210) el-Mahsûl'ü¹⁴⁸, Muvaffakuddin İbn Kudâme'nin (ö. 620/1223) Ravzatü'n-nazır'ı¹⁴⁹ ve Şehâbeddin Karâfî'nin (ö. 684/1285) Tenkîhu'l-fusûl'ü¹⁵⁰ buna örnek olarak zikredilebilir. Aynı döneme ait Âmidî'nin (ö. 631/1233) el-İhkâm'ı¹⁵¹ ile Fenârî'nin (ö. 834/1431)¹⁵² Fusûlü'l-bedâyi'sinin giriş bölümlerinde kullanılan dil yanında, kelâm, fıkıh ve mantık ilkelerine (mebadi) bakıldığında, orada felsefe-mantık dilinin klasik konuların tasnif ve tertibinde ne denli etkili olduğu

¹⁴⁷ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 2/415-431.

¹⁴⁸ Fahrüddin Muhammed b. Ömer b.Hüseyn er-Râzî, *el-Mahsûl fi ilmi usûli'-fikh*, (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-ilmıyye, 1408/1988), 1/14, 55.

¹⁴⁹ Muvaffakuddin b. Kudame, *Ravzatü'n-nazır ve cünnetü'l-münazır*, (Beyrut: Müessesetü'r-reyyan, 1419/1998), 1/56-97.

¹⁵⁰ Şehâbeddin Ebü'l-Abbas Ahmed b. İdris el-Karâfî, *Tenkîhu'l-fusûl*, (Beyrut: Daru'l-fikir, 1424/2004), 11, 25, 28.

¹⁵¹ Ebü'l-Hasen (Ebü'l-Kasım) Seyfüddin Ali b. Muhammed el-Amidî, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-ilmıyye, 1405/1985), 1/10, 14, 72.

¹⁵² Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/18, 69, 72.

görülebilecektir.¹⁵³ Ancak Fenârî, usul eserindeki kurgusal sisteminde her ne kadar Fahreddin Râzî'nin dil-mantık-felsefe ağırlıklı çizgisini sürdürmeye çalışsa da temel yaklaşım ve içerik itibarıyla Hanefî mezhebi çizgisinden sapmamıştır.¹⁵⁴

Fenârî, usul ilminin konusunun birden fazla olmasını câiz görmekte birlikte asıl olanın tek olduğu¹⁵⁵ ve imkân dâhilinde esas kaide üzerindeki ihtilafların azaltılmasının gerektiği düşüncesini benimseyerek usulün konusunu yalnızca deliller¹⁵⁶ olarak belirlemiştir. Bu tercih neticesinde doğal olarak o, hüküm bahislerini usulün ana konuları arasında zikretmeyip, bir nevi delillerin mukaddimesi sayılabilecek şekilde ahkâm ile alakalı mebadi (ilkeler)¹⁵⁷ çerçevesi içerisinde incelemiştir. Bu konuda Fahreddin Râzî (ö: 606/1210), Amidî (ö. 631/1233), İbnü'l-Hacib (ö. 646/1249), Beyzâvî (ö. 685/1286) ve İbnü's-Sââtî (ö. 694/1295) de aynı metotla hüküm konusunu mukaddimedede işlemişlerdir.¹⁵⁸ Hüküm bahisini usulün mevzuu/konuları arasında gören Sadruşşerîa ise ilgili konuyu mukaddimedede değil aksine delillerle birlikte ana konular arasında zikretmiştir.¹⁵⁹ Fenârî'nin usulün konusunu tespitteki tercihi onun fıkıh usulü tasavvurunu ve bu ilmin mahiyetine dair temel düşüncesinin merkezinde delillerin olduğunu, hüküm bahisleri de dâhil diğer meselelerin ise delillerin etrafında yerleştirilmiş yan unsurlar ve mukaddimeler mesabesinde olduğu izlenimini verir. İlyas Yıldırım bu hususu şöyle özetlemektedir:

Molla Fenârî'nin usûl konularını ele alırken Ebû'l-Hüseyin el-Basrî ile başlayıp Fahreddin er-Râzî ile devam eden silsilenin genel sistemini takip ettiği söylenebilir. Ancak Fenârî'nin mantıktaki tasavvur-tasdik ayırımına uygun bir tarzda eserini mukaddime-maksat şeklindeki tasnifi bu noktada onun, eserini önceki usûlcülerden bir adım öteye taşıyarak mantık verileriyle dizayn ettiğini göstermektedir.¹⁶⁰

¹⁵³ A. Cüneyd Köksal-İbrahim Kâfi Dönmez, Usûl-i fıkıh, *DİA*, 42/205-208; Ayrıca mantık ilminin fıkıh usulüne dâhil olması ve Gazzâlî, fıkıh usulü ve mantık konularıyla ilgili olarak geniş bilgi için bkz. İlyas Yıldırım, *Fıkıh Usulü Mantık İlişkisi –Molla Fenârî Örneği*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 2014), 38-50.

¹⁵⁴ İlgili tespit için ve değerlendirmeler için bk. Yıldırım, *Molla Fenârî: İlmî Kişiliği, Fıkıhla İlgili Eserleri ve Osmanlı Fıkıh Tarihindeki Yeri*, 260-161. Fenârî'nin ifadesi için ayrıca bk. Fenârî, *Fusûlü'l-Bedâyi'*, 1/81.

¹⁵⁵ Fenârî, *Fusûlü'l-Bedâyi'*, 1/12.

¹⁵⁶ Fenârî, *Fusûlü'l-Bedâyi'*, 1/11-12.

¹⁵⁷ Fenârî, *Fusûlü'l-Bedâyi'*, 1/178.

¹⁵⁸ İlgili tercihler için bkz. Râzî, *Mahsûl*, 1/15-40; Amidî, *İhkâm*, 1/8; Ebû Amr Cemaleddin Osman b. Ömer b. Ebubekir İbnü'l-Hacib, *Muhtasarü müntehe's-sül ve'l-emel fî ilmeyi'l- usûli ve'l-cedel*, thk. Nezir Hamâdu, (Beyrut: Daru İbn Hazm, 1427/2006), 1/201, 274,369; 72-135; Muzafferuddin Ahmed b. Ali el-Bağdâdî İbnü's-Sââtî, *Nihâyetü'l-ousûl ilâ ilmi'l-usûl*, thk. İbrahim Şemseddin, (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-ilmîyye. 1424/2004), 1/51, 90-126.

¹⁵⁹ Mukayese için bkz. Ubeydullah b. Mesud b. Mahmud Sadruşşerîa el-Mahbûbî, *et-Tavzîh fî halli ğavamizi'-Tenkîh*, (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-ilmîyye, t. y.) 1/41-43; 2/253 vd. Ayrıca fıkıh usulünün mevzuu ile ilgili olarak bkz. Asım Cüneyd Köksal, *Fıkıh Usulünün Mahiyeti ve Gayesi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın ve Matbaacılık, 2017), 134-143.

¹⁶⁰ İlyas Yıldırım, *Fıkıh Usulü Mantık İlişkisi –Molla Fenârî Örneği*, 68.

Fıkıh usulü ilminin muhtevasının Gazâlî, Râzî ve onları takip eden usulcülerin eserlerinde nihai bir şekil alıp hemen hepsinde değişmeyen konular bulunmasına rağmen aklın mahiyeti, özellikleri ve aklın nazarı konuları birçok usulcünün aksine Fenârî'nin usulünde genişçe tartışılmıştır.¹⁶¹

Fenârî, önceki usulcülerden farklı olarak hâss-âmm, zâhir-nass, müfesser-muhkem, hafî-müşkil gibi elfâzın tanımlarına dil ilkelerinde (mebâdi-i lugaviyye) yer vermekte, ilgili lafızların ahkâmına, teferruatına ise maksad bölümünün Kitab rüknü altında yer vermiştir.¹⁶²

Fenârî, en meşhur ve en özgün çalışmalarından biri olan *Fusûlü'l-bedâyi'* fi usûli's-şerâyi' adlı eserini giriş (dört maksattan ibaret) ve matlab (iki mukaddime, iki maksat ve hatimeden ibaret) tarzı bir tertiple oluşturdu. Bu tertib daha önceki Hanefî usul eserlerinde görülmemiştir. Ancak ilgili tertibin izlerine Fahreddin er-Râzî'de rastlayabiliriz. Çünkü o, Mahsûl'ünü temelde mukaddimeler, deliller, tercih ve ictihad üzerine kurmuştur.¹⁶³

Fenârî, bu muhteşem usul eserinde diğer hiçbir usul kitabında rastlanmadığı ölçüde mebâdi (ilkeler) tasavvuruna önem vermiştir. Matlabın ikinci mukaddimesini tamamen kelâm (mantık), lügat/dil ve ahkâm ilkelerine ayırmıştır. İlgili bölümler de neredeyse iki ciltlik eserin birinci cildini kapsamaktadır. ¹⁶⁴Ayrıca kıyas bahsinin sonlarında cedel ve münazara ile ilgili konulara genişçe yer vermiştir.¹⁶⁵

Fenârî, fıkıh usulü alanında yazılmış en geniş ve kapsamlı çalışmalardan biri olan bu eserindeki tertipte çok dakik olmasına rağmen taklid konusunu fasid deliller arasında zikretti. Aslında taklid konusunun yeri ictihad bahsidir. Bundan dolayı taklidle ilgili bazı konuları ictihad bahsine havale etmiştir.¹⁶⁶

Fıkıh usulü kitaplarında normal şartlarda tasavvuf konularına fazla yer verilmez. Fenârî ise usûl meselelerini açıklarken tasavvuf konularına da temas etmiştir.¹⁶⁷Bu durum ancak onun yüksek tasavvufî kişiliği ile açıklanabilir. Çünkü Fenârî metafizik düşüncede naklî ve aklî bilgiyi irfânî bir düzeyde, dinî ve aklî meşruiyet sorunu yaşamadan birbiriyle uyuşacak tarzda sentezlemeyi başarmış mümtaz bir sîmâdır. Nitekim bu tabloyu Tahsin Görgün net bir şekilde özetlemiştir:

İslâm düşünürlerinin yeni sentezlere yöneldiği hareketli bir dönemde yaşayan Fenârî, Moğol istilâsı ve Haçlılar sonrası İslâm dünyasının yeniden toparlanmaya

¹⁶¹ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/24-31, 285-287.

¹⁶² Detaylı bilgi için bkz. Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/81-87; 2/6-93.

¹⁶³ Mukayese için bkz. Râzî, *Mahsûl*, 1/9-571; 2/3, 101, 236, 434, 489; Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/3.

¹⁶⁴ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/18-69, 69-159, 159-324; A. Cüneyd Köksal-İbrahim Kâfi Dönmez, *Usûl-i fıkıh*, DİA, 42/207.

¹⁶⁵ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 2/334-367.

¹⁶⁶ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 2/390-391, 433; Hişam b. Muhammed b. Süleyman es-Saîd, *Tertîbu'l-mevzûâtî'l-usûliyye ve münasebatuhu*, Mecelletü'l-cemiiyyeti'l-fikhyye es-Suûdiyye, Camiatü'l-İmam Muhammed b. Suûd, trs, sy, 147.

¹⁶⁷ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 2/366, 392.

çalıştığı ilmi ve fikrî ortamın güçlü bir temsilcisidir. Muhakkikler (muhakkikûn) olarak bilinen âlimlerin yetiştiği bu ortamda fikirleri teşekkül eden Fenârî dinî ve lisanî ilimleri, Fahreddin er-Râzî'nin metafiziğini ve Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin (ö.638/1240) tasavvuf metafiziğini bir büyük sentezde uyumlu hale getirmeyi denemiştir.¹⁶⁸

Fenârî'nin bu uzlaştırıcı düşüncesi öğrencileri ve takipçileri vasıtasıyla Osmanlı düşüncesinde de etkili olmuştur. Zira Osmanlı âlimleri Râzî ekolüne mensuptur ve bu ekolün ilk temsilcisi de Fenârî'dir.¹⁶⁹ Kendisinden sonra gelen öğrencisi Molla Yegân olarak bilinen Muhammed b. Armağan (ö. 865/1461 civarı), İstanbul'un ilk kadısı Hızır Bey (ö. 863/1459), Hayâlî Şemseddin Ahmed (ö. 875/1470), Sinan Paşa (Sinaneddin Yusuf) (ö. 891/1486), Fatih Sultan Mehmed'in hocası Hocaâzâde Muslihuddin (ö. 893/1488), Molla Lutfî (ö. 900/1495), Kastallânî olarak bilinen Muslihuddin Mustafa b. Muhammed Kestelî (ö. 901/1496), Şeyhülislâm ve tarihçi İbn Kemal (ö. 940/1534), Ebüssuûd (ö.982/1574) gibi devletin üst makamlarında bulunmuş önemli şahsiyetler de bu ekole mensupturlar.¹⁷⁰

Fenârî Fusûlü'l-bedâyi' fî usûlî'ş-şerâyi' adlı şâheserinde takip ettiği metot ile de diğer usulcülerden farklı olduğunu ortaya koymuştur. Müellifimiz otuz yılını verdiği bu muhteşem eserinde kullandığı bol malzeme ile usul konularını en iyi bir şekilde açıklamayı hedeflemiş ve didaktik bir eser meydana getirmiştir. Fıkıh usulü'nün başta kelâm olmak üzere tefsir, hadis, fıkıh, Arapça, belagat ve mantık ilimleriyle yakın alakası olması münasebetiyle bu ilim dallarıyla ilgili kaynaklardan yararlanmışır. Özellikle Hanefî ve Şafîî, zaman zaman da Malikî, Hanbelî, Zahirî, Şîî ve Haricî mezheplerin görüşlerine yer verdiği gibi bunların yanında Evzâî (ö. 157/774), Sevrî (ö. 161/778) ve Taberî (ö. 310/922) gibi bağımsız müçtehitlerin görüşlerine de yer vermiştir. Müellifimiz bu yönüyle mukayeseli fıkıh usulü okumalarına kılavuzluk etmiştir. Fenârî'nin üslubunu Hakkı Aydın şöyle özetlemiştir:

Fenârî, metin bakımından en geniş Fıkıh Usulü kitabını yazmıştır. Yazdığı Fusûlü'l-bedâyi' fî usûlî'ş-şerâyi' adlı eserinde birçok meseleye yer vermiştir. İşlediği her konuda hemen hemen bütün mezheplerin görüşlerine de yer vermiştir. Fakat

¹⁶⁸ Bkz. Tahsin Görgün, "Molla Fenârî", *DİA*, 30/247-248; Bazı değişikliklerle bkz. Tahsin Görgün, "Klasik Türk Düşüncesinin (Osmanlı Düşüncesinin) Temel Meseleleri ve Molla Fenârî", *Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu (4-6 Aralık 2009 Bursa)*, Tevfik Yücedoğru ve dğr. (eds.), Bursa Kültür A. Ş. , 2010, 178-179.

¹⁶⁹ Molla Fenârî, Fahreddin Râzî ekolünü hocaları olan Râzî'nin dördüncü kuşak torunu Cemaleddin Aksarâyî (ö. 791/1388-89 [?]) ve İznik Orhaniye Medresesi müderrisi Kara Hoca İakabıyla meşhur Alâeddin Ali Esved (ö. 800/1397) vasıtasıyla Anadolu'da yayılmasına öncülük etmiştir. Öte yandan İbnü'l-Arabî ekolünü de Sadreddin Konevî'nin (ö. 673/1274) halifelerinden babası Mevlana Hamza b. Muhammed aracılığıyla yaymıştır. Bkz. Leknevî, *el-Fevaidü'l-behiyye*, 166; Taşköprizâde, *eş-Şakâiku'n-Nu'maniyye*, 55; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/390; Mustafa Öz, "Cemaleddin Aksarâyî", *DİA*, 7/308-309; Ekrem Demirli, "Sadreddin Konevî" *DİA*, 35/420-425; İbrahim Hakkı Aydın&Tahsin Görgün, "Molla Fenârî", *DİA*, 30/245-248; Ahmet Özel, "Alâeddin Ali Esved", *DİA*, 2/319.

¹⁷⁰ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I-VIII, (Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları,1947), II/585; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 76.

kitabını, diğer usûlcüler gibi zor bir üslupla ve oldukça veciz bir şekilde kaleme almıştır. Hayatı bölümünde değindiğimiz üzere Fenârî, uzun süre Mısırda tahsil görmüş ve Arapçaya dair geniş bilgi sahibi olmuştur. Kendisi Türk olmasına rağmen, bütün eserlerini Arapça yazmıştır. Yazdığı eserlerde sağlam ve seviyeli bir ifade kullanmıştır. Cümlelerinde Arapça gramerine aykırı bir ifade olmadığı gibi herhangi bir ifade bozukluğu da yoktur. Kullandığı cümleler, kastettiği manaları ifade edebilecek bir şekildedir. Usta bir ressam veya bir sarraf gibi ele aldığı malzemeyi en iyi bir şekilde kullanmış ve kendisine has bir üslup oluşturmuştur. Ne var ki, *Fusûlü'l-bedâyi'* ini yazarken oldukça veciz bir ifade kullandığı gibi seçtiği misalleri de bir iki cümle ile anlatmak istemiştir.¹⁷¹

Fenârî, kendinden önceki âlimlerin görüş ve delillerini naklederken bazen hiç değiştirmeden, olduğu gibi tasvip ederek almış, bazen da gerekli tenkidi yapmıştır. Tenkitlerini sadece diğer mezhep mensuplarına yöneltmemiş, gerektiğinde mezhep içindeki ulemâyı da tenkit etmekten geri durmamıştır. Mesela, “analarınız sizlere haram kılındı.”¹⁷² ayetinde olduğu gibi ‘ayn’a (gözle görülen maddî varlık) nispet edilen tahrimin mecaz olduğu görüşünü savunan Kerhî’nin (ö. 340/952) görüşüne katılmadığını, aksine hakikat manasında olduğunu söyleyerek Kerhî’ye muhalefet ettiğini açıkça ifade etmiştir.¹⁷³ Aynı şekilde Muzafferüddîn İbnü’s-Sââtî’nin (ö. 694/1295) *Bedü’-n-nizâm* adlı eserinin kısa ve mücerret olduğunu, kendi kitabının ise daha geniş ve tafsilatlı olduğunu belirtmiştir.¹⁷⁴ Yine aynı şekilde Râzî’nin “belirli bir sayıyla sınırlı olan asla (mekîsun aleyh) kıyas caizdir.” görüşünü “Hakk/doğru olan bu görüşün hilafıdır, çünkü bu durumda o belirli sayının iptali söz konusudur.” diyerek tenkit etmiştir.¹⁷⁵ Bu tür eleştiriler Fenârî’nin kendisine güvenen ve Hanefî, Şâfiî mezheplerinin en ileri seviyesindeki usulcülerıyla bile ilmî meseleleri tartışabilen bir seviyede olduğunu göstermektedir. Bu ilmî seviye ve bu tenkitçi ruh Osmanlı ilim dünyasının hızlı bir şekilde inkişafını sağlamış ve sonraki nesillerde Molla Yegân, Molla Hüsrev, Ebüssuûd gibi İslâmî ilimlerde zirvelere ulaşmış şahsiyetlerin yetişmesine zemin hazırlamıştır.

Fenârî, Hanefî mezhebine bağlılığını sarıh bir dille ifade etmiş ve bu özgün eserinde Hanefî mezhebinin görüş ve delillerinin daha güçlü olduğunu zor bir üslup ve veciz ifadelerle ispata çalışmıştır.¹⁷⁶ Aynı zamanda kendi mezhebi içindeki müçtehitlerin görüşleri arasında da tercihler yapmıştır. Mesela Fenârî, manen illet kabul edilip ismen ve hükmen illet kabul edilmeyen vasfı, maksada götüren bir yol olduğu için sebep olarak kabul eden Serahsî’nin görüşünü değil de illetle ma’lûl arasına giren her türlü sebebi illet kabul eden Pezdevî’nin görüşünün hak ve hakikat olduğunu söyleyerek tercih etmiştir.¹⁷⁷

¹⁷¹ Hakkı Aydın, *İslâm Hukuku ve Molla Fenârî*, 105-106.

¹⁷² Nisa, 23.

¹⁷³ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 2/95.

¹⁷⁴ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/3.

¹⁷⁵ Mukayese için bkz. Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 2/329; Râzî, *el-Mahsûl*, 2/431.

¹⁷⁶ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/81.

¹⁷⁷ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/249.

Fenârî, mezhepler hukuku veya mukayeseli hukuk diye bilinen hilâfiyât'a çok önem vermiştir. Hemen hemen her konuda özellikle Şafiî mezhebi başta olmak üzere diğer mezheplerin görüşlerini delilleriyle beraber zikretmiş ve Hanefî mezhebi ile diğer mezhepler arasında mukayese yapmıştır. Mesela; Fenârî neshin şartının, hükmün hak oluşuna kalben itikat etmenin mümkün olmasının (temekkün mine'l-itikad) yeterli olduğunu söyler. Mutezile, Şafiîlerden Ebubekir es-Sayrafî (ö. 330/941), Hanefîlerden Cessas, Alemü'l-Hüdâ Matürîdî (ö. 333/944) ve Ebû Zeyd ed-Debûsî'ye göre ise, o fiili yapmasına imkân verecek vaktin geçmesi (temekkün mine'l-fiil) yeterlidir. Hatta onlara göre o fiil için tayin edilen zamandan bir cüz nesih için yeterli değildir. Fenârî burada tercih ettiği görüşü gerekçelendirirken zikrettiği birçok delilin yanında, miraçta namazın elli vakit olarak farz kılındıktan sonra beşe düşürülmesini de delil olarak zikreder. "Peygamberimiz (s.a.v) daha miraçtan inmeden ve elli vakit namaz kılmadan namaz beş vakte düşürülmüştür" der.¹⁷⁸ Keza neshin vukuunu inkâr eden Ebû Müslim el-İsfahânî'nin (ö. 323/934) görüş ve delillerini şöyle reddetmiştir: Peygamberimizden (s.a.v.) önceki şeriatlar Hatemü'l-Enbiya Efendimizin (s.a.v.) zuhuru ile nesih olunmuşlardır. Ayrıca Allah Teâla, "biz bir ayeti nesheder veya unutturursak ondan daha hayırlısını veya mislini getiririz."¹⁷⁹ buyurmuştur. Diğer taraftan, önceleri Beyt-i Makdis'e doğru namaz kılınırken daha sonra Kâbe'ye doğru yönelmenin farziyeti ile Beyt-i Makdisin kible olması nesih edilmiştir. Aynı şekilde anne-babaya ve akrabalara vasiyetin yapılmasını emreden ayet,¹⁸⁰ miras ayetleri ile nesih edilmiştir.¹⁸¹

Molla Fenârî, kendinden sonra gelenleri etkilemiş¹⁸², kitaplarına referans kaynağı olarak geçmiş, telifatının üzerlerine şerh, haşiye, muhtasarlar yazılmış, yüksek lisans ve doktora çalışmaları yapılmış, hakkında uluslararası sempozyum düzenlenmiş, kitap ve makaleler yazılmış asrının ilim otoritesidir. Yazdığı birçok müstakil telif, şerh ve haşiyeler kendisinden sonraki dönemlere mührünü vurmuş, kalıcı izler bırakmış ve günümüze kadar devam edecek şekilde asırlar boyu Osmanlı medreselerinde okutulmuştur.¹⁸³ Zamanımızda özellikle doğu medreselerinde Esîrüd'din el-Ebherî'nin (ö: 663/1265) Îsâgûcî (er-Risâletü'l-Esîriyye) adlı mantık kitabı üzerine yazdığı el-Fevâidü'l-Fenâriyye'si okutulmaya devam etmektedir. Kanaatimizce, zamanımızdaki ilim ehlinin dil, felsefe ve mantık ilimlerine rağbetinin

¹⁷⁸ Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 2/138.

¹⁷⁹ Bakara,106.

¹⁸⁰ Bakara, 180.

¹⁸¹ Nisa, 11-12.

¹⁸² Konu ile ilgili olarak geniş bilgi için bkz. Hakkı Aydın, *İslam Hukuku ve Molla Fenârî*, 126-131. Ayrıca bkz Kadir Gömbeyaz, "Molla Fenârî'ye Nispet Edilen Eserlerde Aidiyet Problemi ve Molla Fenârî Bibliyografyası", *Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu*, (Bursa: 4-6 Aralık 2009), 467-524.

¹⁸³ Osmanlı medreselerinde istiksa (meseleyi bütün yönleriyle ele alıp tahkik ederek delil getirmek suretiyle muhalifleri red ve temhik etmek) derecesine ulaşmış talebelere Usûl-i fıkhıtan *Fusûl-i bedâyi'*, Furû-i fıkhıtan *Fetâvâ Kâdîhân* ve *el-Fetâva'l-Bezzâziyye* gibi fetva kitapları okutulmuştur. Geniş bilgi için bkz. Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, (İstanbul: Küre yayınları, 2019), 74, 156.

azlığı, usul ilminin şâhikâ eserlerinden olan Fusûlü'l-bedâyi' adlı esere iltifatın azalmasına sebep olmuştur.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde ilim ve düşünce hayatını şekillendiren ve yönlendiren şahsiyetlerden biri olan Molla Fenârî, Osmanlı ilim geleneğinde Râzî-İbnü'l-Arabî ekolünün temsilcileri arasında gösterilmiştir. Fenârî kadılık, şeyhülislâmlık gibi devletin en önemli görevlerinde hizmet etme imkânı bulmuş, yetiştirdiği talebeler ile Osmanlı ilmiye sınıfını uzun yıllar etkilemiştir. Eserlerinin Osmanlı medreselerinde asırlardan beri tedris edilmesi ve üzerlerine çeşitli çalışmaların yapılması da bu etkinin göstergelerindedir.

Fenârî'nin usûl-i fıkha dair başka bir usul kitabının şerh veya haşiyesi değil de müstakil bir eser olarak Fusûlü'l-bedâyi' kitabını telif etmesi kendisinin yetkin bir fıkıh ve usul âlimi olduğunu göstermektedir. Fenârî bu eserinde adeta yeni kurulan Osmanlı Devleti'ne mensup ulemânın özgün eserler telif edebilecek kudrete sahip olduklarını ortaya koymuştur.

Fenârî, Sünnî-Hanefî anlayışı benimseyen ve savunan bir âlim olarak eserini bu istikamette telif etmiştir. Fenârî, eserini telif ederken oldukça geniş bir kaynak yelpazesinden yararlanmış, Hanefî ve mütekellimîn usullerinin ihtilafı meselelerini üstün yetkinliği ile ele almış, önceki usulcülerin görüşlerini özetlemiş ve gerekli gördüğü yerlerde şahsî görüşünü ortaya koymaktan çekinmemiştir. Kimi zaman önceki büyük usulcülere, hatta Mütekellimîn usulünün öncülerinden sayılan Fahreddîn Râzî'ye bile eleştiriler yöneltmiştir. Fenârî, diğer mezheplerin görüşlerini zikrederken asla sert bir dil kullanmamış, onları rencide edecek sözler sarf etmemiş ve ilmî tartışma esaslarından ayrılarak mezhep taassubuna düşmemiştir.

Fenârî, Hanefî mezhebi dışındaki diğer mezheplerin ve özellikle bağımsız müçtehitlerin görüşlerine yer vermesi yönüyle mukayeseli fıkıh usulü okumalarına kılavuzluk etmiştir. Geniş bir bilgi birikiminden faydalanan Fenârî, sonuç itibarıyla Hanefî fıkıh ve usulünü esas alıp savunmakta, bu çerçevede kalmak kaydıyla diğer ilim çevrelerinin çalışmalarından yararlanarak, onları değerlendirme ve eleştirmeyi de ihmal etmemiştir.

Fenârî, kendinden sonra gelenleri etkilemiş, kitaplarına kaynak olarak geçmiş, yazdığı eserlerin üzerine şerh, haşiye, muhtasarlar yazılmış, yüksek lisans ve doktora çalışmaları yapılmış, hakkında uluslararası sempozyum düzenlenmiş, kitap ve makaleler yazılmış bir ilim otoritesidir. Yazdığı birçok müstakil eser, şerh ve haşiyeler günümüze kadar devam edecek şekilde asırlar boyu Osmanlı medreselerinde okutulmuştur. Zamanımızda özellikle doğu medreselerinde Esîruddîn el-Ebherî'nin İsâgûcî (er-Risâletü'l-esîriyye) adlı mantık kitabı üzerine yazdığı el-Fevâidü'l-Fenâriyye'si okutulmaya devam etmektedir.

Fenârî, dil, fıkıh, kelâm, mantık, felsefe ve tasavvuf gibi tüm aklî, naklî ve irfânî ilimleri buluşturabilen, kaynaştırabilen Fahreddin Râzî ve İbnü'l-Arabî ekollerinin

devam ettiricisi prototip bir âlimdir. Bundan dolayı onu fıkıhçı, kelâmcı, tasavvufçu gibi tek bir kimlikle anmak yerine interdisipliner bir âlim olarak görmek daha doğru olacaktır kanaatindeyiz.

Fenârî'nin mezheb içerisinde bir mukallid-i mahz, hâtibü'l-leyl/gece odun toplayan gibi öncekilerin her söylediği sözü almayıp, konuları ortaya koyuşu, farklı görüşleri ve delilleri derinlemesine inceleyerek kuvvetli olanı zayıfa tercih etmesi onun aklî ve naklî ilimlere yüksek vukûfiyetini, yetkinliğini ve sağlam bir mantık, cedel ve felsefe eğitimi aldığını göstermektedir.

Eserinde takip ettiği metot, kullandığı bol malzeme ve yaptığı tartışma ve tahliller yanında mezhep taassubuna düşmeden kendi görüş ve tercihini belirtmesi Fenârî'nin usûl-i fıkıh ve ilm-i hilâf alanında otorite, allâme-i cihân, muhakkik, müdekkik ve zamanının müçtehidini olduğunu kanıtlamaktadır.

Osmanlı Devleti'nin ilk kuruluş döneminde yaşayan âlimler hakkında yeterli bilgi, ilgi olmadığı gibi onlarla ilgili araştırmalar da yeterli derecede mevcut değildir. Hâlbuki bu dönemde yaşayan ulemâ ve yazdıkları eserlerin yeni kurulan Osmanlı Devleti ve toplumunun düşünce hayatında ve felsefesinde önemli etkilerinin olduğu asla tartışılmayan bir hakikattir. Bu dönem ulemâsı ve eserleri hakkında daha çok ve daha derin araştırmaların yapılması gerekmektedir. Böylece Osmanlı ilim ve düşünce tarihinin önemli bir halkası aydınlatılmış olacak ve yeni oluşan bu devlet ve toplumun kuruluş aşamasının ve bu kuruluşun dinamiklerinin daha iyi anlaşılmasına önemli bir katkı sağlanmış olacaktır.

Osmanlı düşünce tarihi ve gelişiminin daha kapsamlı ve derinlikli bir biçimde ortaya konabilmesi için Osmanlıların ilk dönemlerinde yaşayan ulemânın ve eserlerinin tamamının incelenmesi, aralarındaki irtibatın tespit edilmesi, öncesi ve sonrası yönüyle düşünce ve ilim tarihindeki yerlerinin belirlenmesi gerekmektedir. İnsan ve toplumumuzu inşa eden değer ve harekete geçiren dinamiklerin ve genel anlamda düşünce tarihimizin daha iyi anlaşılması açısından bu alanda yapılacak derinlikli çalışmalara şiddetle ihtiyaç duyulmaktadır.

KAYNAKÇA

- Adivar, Abdülhak Adnan. *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1970.
- Ahmed Cevdet Paşa. *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ*, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1969.
- Askalânî, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Hacer. *İnbâu'l-ğumr bi ebnâi'l-umr*, thk. Hasan Habeşî, Mısır: Lecnetü ihyai't-türasi'l-islamî, 1389.
- Âşıkpaşazâde, Ahmed Aşiki. *Âşıkpaşazâde Tarihi*, çev. Çiftçioğlu Nihal Atsız, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1970.
- Aşkar, Mustafa. *Osmanlı Devleti'nde Âlim-Mutasavvıf Prototipi Olarak; İlk Şeyhülislâm Molla Fenârî ve Tasavvuf Anlayışı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1997.
- Aydın, Hakkı. *İslâm Hukuku ve Molla Fenârî*, İstanbul: İşaret Yayınları, 1991.
- Aydın, İbrahim Hakkı. "Molla Fenârî", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: TDV Yayınları, 2005, 30/245-47.
- Bilmen, Ömer Nasûhî. *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, İstanbul: Bilmen Yayınları, 1976.
- Bursalı, Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333.
- Cici, Recep. *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları*, Bursa: Arasta Yayınları, 2001.
- Cunbur, Müjgân. "İlk Türk Şeyhülislâmı Molla Fenârî" Ankara: Türk Yurdu Dergisi, sayı 283, (Nisan 1960).
- Çift, Salih. "Osmanlı'da Sûfi-Devlet İlişkilerinin Prototipi Olarak Molla Fenârî", Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu (4-6 Aralık 2009 Bursa), - Bildiriler-Bursa: 2010.
- Çoruh, Hakkı Şinasi. "Türk Anadolu'da İlim Tarihinin İlk Büyük Sîması, İlk Osmanlı Şeyhülislâmı Molla Fenârî", Türk Kültürü Dergisi, sayı 120, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1972.
- Danişmend, İsmail Hamî. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul: Türkiye Basımevi, 1942.
- Demirli, Ekrem. "Sadreddin Konevî", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: TDV Yayınları, 2008, 35/420-25.
- Dönmez, İbrahim Kâfi- A. Cüneyd Köksal. "Usûl-i Fıkıh", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: TDV Yayınları, 2012, 42/201-10.

Fazlıoğlu, İhsan. "Osmanlılar: İlim ve Kültür", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: TDV Yayınları, 2007, 33/548-56.

Fenârî, Şemseddin Muhammed b. Hamza. *Fusûlü'l-bedâyi' fi usûli's-şerâyi'*, İstanbul: Şeyh Yahya Efendi Matbaası, 1289/1872.

Gömbeyaz, Kadir. "Molla Fenârî'ye Nispet Edilen Eserlerde Aidiyet Problemi ve Molla Fenârî Bibliyografyası", Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu (4-6 Aralık 2009 Bursa), Tevfik Yücedoğru ve dğr. (eds.), Bursa Kültür A. Ş. , 2010.

Görgün, Tahsin. "Klasik Türk Düşüncesinin (Osmanlı Düşüncesinin) Temel Meseleleri ve Molla Fenârî", Uluslararası Molla Fenârî Sempozyumu (4-6 Aralık 2009 Bursa), Tevfik Yücedoğru ve dğr. (eds.), Bursa Kültür A. Ş. , 2010.

Görgün, Tahsin. "Molla Fenârî", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Ankara: TDV Yayınları, 1993, 30/247-48.

Gülle, Sıtkı. Şemseddin Muhammed b. Hamza Fenârî'nin Hayatı ve Eserleri, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE Edebiyat Fakültesi Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, 1990.

Gürer, Betül. "Molla Fenârî'nin Osmanlı Medrese Geleneği ve Osmanlı Düşüncesi Üzerindeki Tesirleri", Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2015.

Hişam b. Muhammed b. Süleyman es-Saîd. *Tertîbu'l-mevzûâtî'l-usûliyye ve münasebâtuhu*, Mecelletü'l-Cemiyeti'l-Fıkhıyye es-Suûdiyye, Camiatü'l-İmam Muhammed b. Suûd, sy. 147, trs.

Hoca Sadeddîn Efendi. *Tâcü't-tevârih*, İstanbul: Tabhane-i Âmire, 1279/1869.

Hüsameddin, Hüseyin. "Molla Fenârî" Türk Tarih Encümeni Mecmuası, İstanbul: Maarif Vekâleti, 1928.

İbnü's-Sââtî, Muzafferuddin Ahmed b. Ali el-Bağdâdî. *Nihâyetü'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl*, thk. İbrahim Şemseddin, Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-ilmıyye, 1424/2004.

İhsanoğlu, Ekmeleddin vd., *Osmanlı Astronomi Literatütü Tarihi*, İstanbul: IRCICA, 1997.

Karâfi, Şehâbeddin Ebü'l-Abbas Ahmed b. İdris. *Tenkîhu'l-fusûl*, Beyrut: Daru'l-fikir, 1424/2004.

Kâtib Çelebî, (Hacı Halife) Mustafa b. Abdullah. *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, Beyrut: Daru'l-fikr, 1402/1982.

Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-müellifin*, Dimeşk: Matbaatü't-Terakki, 1960.

- Köksal, Asım Cüneyd. *Fıkıh Usûlünün Mahiyeti ve Gayesi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın ve Matbaacılık, 2017.
- Leknevî, Muhammed Abdulhay. *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, Beyrut: Daru'l-Ma'rife, trs.
- Mecdî Efendi. *Terceme-i Şakâik-i Nu'mâniyye*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1269.
- Müstakîmzâde, Süleyman Sadeddin. *Devhatü'l-meşâyih maa zeyl*, İstanbul: Çağrı yayınları, 1978.
- Nişancızâde, Mehmed. *Mir'ât-ı kâinât*, İstanbul: Tatyos Divitciyon Matbaası, 1290.
- Öz, Mustafa. "Cemâleddin Aksarâyî", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Ankara: TDV Yayınları, 1993, 7/308-09.
- Özel, Ahmet. "Alâeddin Ali Esved", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Ankara: TDV Yayınları, 1989, 2/319.
- Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer b.Hüseyn. *el-Mahsûl fî ilmi usûli'l-fıkıh*, Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-ilmîyye, 1408/1988.
- Sâmî, Şemseddîn. *Kâmusu'l-alâm*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1314.
- Saraçoğlu, Tuba Nur. *Osmanlı Bilgeleri Molla Fenârî*, İstanbul: İlke Yayıncılık, 2018.
- Suyûtî, Celaluddin Abdurrahman b. Ebubekir. *Buğyetü'l-vuât fî tabakati'l-lüğaviyyîn ve'n-nuhât*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, trh.
- Şevkanî, Muhammed b. Ali. *el-Bedru't-tali' bi mehasini men ba'de'l-karni's-sâbi'*, Kahire: Daru'l-Kitabi'l-İslâmî, trh.
- Taşköprülüzade, Ahmed Efendi. *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye fî ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Taşköprülüzâde, Ahmed Efendi. *Mevzûâtü'l-ulûm*, İstanbul: İkdâm Matbaası, 1313.
- Ubeydullah b. Mesud b. Mahmud Sadruşşeria el-Mahbûbî. *et-Tavzih fî halli gavamizi't-Tenkîh*, , Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-ilmîyye, t. y.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti İlmiye Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1961.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türk Tefekkürü Tarihi*, İstanbul: Matbaa-i Ebu'z-Ziya, 1933.

- Yazıcıoğlu, M. Sait. "XI. Ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinde Kelâm" Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâmi İlimler Dergisi, sayı 4, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1980.
- Yıldırım, Aydın. "İlk Osmanlı Şeyhülislamı Molla Fenârî", Diyanet İlmî Dergi, sayı. 3, Ankara: 1995.
- Yıldırım, İlyas. *Fıkıh Usûlü Mantık İlişkisi –Molla Fenârî Örneği*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 2014.
- Yıldırım, İlyas. *Fıkıh Usûlü ve Klasik Mantık -Molla Fenârî Merkezli Bir Okuma-*, Ankara: İlahiyat Yayınları, 2020.
- Yıldırım, İlyas. "Molla Fenârî: İlmî Kişiliği, Fıkıhla İlgili Eserleri ve Osmanlı Fıkıh Tarihindeki Yeri", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, c. 11, S. 22, 2017.
- Yılmaz, Edip. *Molla Fenârî: Muhammed b. Hamza b. Muhammed el-Fenârî: Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Eserlerinin İstanbul Kütüphanelerindeki Yazma Nüshalarının Tasnifi*, (Lisans Tezi) İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arab-Fars Filolojisi Bölümü, İstanbul 1975.